

ΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ
ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΑΣ

Σ' αὐτὸ τὸ μεγάλο προκαταρκτικὸ κεφάλαιο θὰ ἐξετάσουμε ὁρισμένες ἰδέες ποὺ δὲν εἶναι ἀληθινὰ «φιλοσοφικές»· ἐντάσσονται μᾶλλον σὲ μυθολογικὰ παρὰ σὲ ὀρθολογικὰ πλαίσια, ἀλλὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς σημαντικὸ προοίμιο τῶν πραγματικὰ ὀρθολογικῶν προσπαθειῶν νὰ ἐξηγηθεῖ ὁ κόσμος, προσπαθειῶν ποὺ ἄρχισαν μὲ τὸν Θαλῆ.

Δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ μὲ τὴν καθαυτὴ μυθολογία, παρὰ μὲ ἔννοιες καὶ ἀντιλήψεις ποὺ, ἂν καὶ ἐκφράζονται μὲ τὴ γλῶσσα καὶ μέσα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τοῦ μύθου, δὲν ἔχουν μυθολογικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ εἶναι ἀποτέλεσμα ἑνὸς ἀμεσοῦ, ἐμπειρικοῦ, μὴ συμβολικοῦ τρόπου σκέψης. Αὐτὲς οἱ ἡμιορθολογικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸν κόσμον ἀσχολοῦνται συνήθως μὲ τὴν πρώτη φάση τῆς ἱστορίας του, ξεκινώντας μὲ τὴ γένεση ἢ τὴ δημιουργία του, καὶ συμπιπτουν χρονικὰ μὲ τὴν προσπάθεια (ποὺ ἐγίνε κυρίως ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο στὴ *Θεογονία* του) νὰ συστηματοποιηθοῦν οἱ πολλὲς καὶ διάφορες θεότητες τοῦ θρύλου, μὲ τὸ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔλκουν τὴν καταγωγὴ τους ἀπὸ ἓνα κοινὸ πρόγονο ἢ ζευγάρι προδρόμων, ἀπὸ τὸ ὁποῖο γεννήθηκαν στὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου. Ὡστόσο, λίγοι θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ διερεύνησαν δραστήρια τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τοῦ κόσμου, εἴτε μὲ κυρίως μυθολογικὸ τρόπο, ὅπως ὁ Ἡσίοδος, εἴτε μὲ κυρίως ὀρθολογικὸ τρόπο, ὅπως οἱ μιλήσιοι φιλόσοφοι. Ἡ γενικὴ δομὴ τοῦ σημερινοῦ κόσμου, τοῦ κοινοῦ πεδίου τῶν ἐμπειριῶν τοῦ ἀνθρώπου, εἶχε μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον· καὶ σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα φαίνεται ὅτι ἐβρίσκει πλατιά ἀποδοχὴ μιὰ ἀπλοϊκὴ, ἐξωστρεφὴς, ἀλλὰ πάντως ὡς ἓνα βαθμὸ μυθολογικὴ ἀντίληψη. Τὴ συναντοῦμε πότε πότε στὸν Ὀμηρὸ καὶ περιγράφεται περιληπτικὰ στὸ πρῶτο ὑποκεφάλαιο. Στὸ δεύτερο καὶ στὸ τρίτο ὑποκεφάλαιο ἐξετάζουμε δύο ἔννοιες ποὺ ἀργότερα ἐπενδύθηκαν ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς Ἕλληνας μὲ κοσμογονικὴ σημασία: τὶς ἔννοιες τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ τῆς Νύχτας. Τὰ ὑποκεφάλαια 4, 5, 6 ἀσχολοῦνται μὲ τέσσερις εἰδικὲς ἐκδοχές, ποὺ δὲν ἔχουν πρωταρχικὰ φιλοσοφικὸν χαρακτήρα ἀλλὰ ἀναφέρονται σὲ κοσμολογικὰ θέματα: πρῶτα τὶς διαφορὲς κοσμολογικὲς ἀπόψεις ποὺ συνδέονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ὀρφέα, κατόπιν τῇ *Θεογονίᾳ* τοῦ Ἡσίοδου, γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν οἱ μυστηριώδεις καὶ ἀποσπασματικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀλκμᾶνα καὶ (ὁμολογουμένως σὲ δυσανάλογα μεγάλῃ ἔκτασιν) τοῦ Φερεκύδῃ ἀπὸ τὴ Σύρο. Τέλος, στὸ ὑποκεφάλαιο 7 ὑπάρχει μιὰ σύντομὴ ἀνάπτυξη τῶν ὄρων ποὺ ἦταν ἀναγκαῖοι γιὰ τὴ μετάβαση σὲ μιὰ ὀρθολογικότερη προσέγγιση.

Σὲ μερικὰ σημεῖα θὰ ἀναφερθοῦμε στὴ συγκριτικὴ μυθολογία τῶν προγε-

νέστερων πολιτισμῶν τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ἰδιαίτερα τοῦ βαβυλωνιακοῦ, τοῦ αἰγυπτιακοῦ καὶ τοῦ χεττιτικοῦ. Ὑπάρχουν ἐντυπωσιακὲς ὁμοιότητες ἀνάμεσα σὲ μερικὲς ἀπὸ τίς ἑλληνικὲς θεογονικὲς καὶ κοσμογονικὲς ἀφηγήσεις καὶ τοὺς θεογονικοὺς μύθους τῶν μεγάλων παραποτάμιων πολιτισμῶν καὶ τῶν γειτόνων τους· αὐτὲς οἱ ὁμοιότητες μᾶς βοηθοῦν νὰ ἐξηγήσουμε μερικὲς λεπτομέρειες τῶν ἑλληνικῶν κοσμογονικῶν ἀντίληψεων ὡς καὶ τὸν Θαλῆ. Οἱ πιὸ προσιτὲς μεταφράσεις τῶν κυριότερων μὴ ἑλληνικῶν κειμένων ὑπάρχουν στὸ *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, ἐπιμ. J. B. Pritchard (Princeton, 3η ἔκδ. 1969), πού στὸ ἐξῆς θὰ τὸ ἀναφέρουμε ὡς Pritchard, *ANET*. Χρήσιμα συνοπτικὰ ἔργα, ὅλα στὴ σειρὰ Pelican, εἶναι τὰ ἐξῆς: H. Frankfort κ.ά., *Before Philosophy* (Harmondsworth 1949), πού πρωτοδημοσιεύθηκε μὲ τὸν τίτλο *The Intellectual Adventure of Ancient Man* (Chicago University Press, 1946), O. R. Gurney, *The Hittites* (Harmondsworth, ἀναθ. ἔκδ. 1961) καὶ G. S. Kirk, *The Nature of Greek Myths* (Harmondsworth 1974), κεφ. XI.

Σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο δὲν θὰ ποῦμε τίποτα γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀντίληψης γιὰ τὴν ψυχὴ. Ἡ ὁμηρικὴ ιδέα τῆς ψυχῆς ὡς ἄυλου εἰδώλου τοῦ σώματος, πού τοῦ δίνει ζωή, καὶ ὅταν αὐτὸ πεθαίνει ἐκείνη ζεῖ, μιὰ θλιβερὴ, χλωμὴ ὑπαρξὴ στὸν Ἀδῆ, εἶναι τόσο γνωστὴ ὥστε δὲν χρειάζεται νὰ τὴν περιγράψουμε ἐδῶ. Τὸ ἔργο τοῦ Rohde *Psyche*, τὸ ἔργο τοῦ E. R. Dodds *The Greeks and the Irrational* (Berkeley 1951· ἑλληνικὴ ἔκδοσις: *Οἱ Ἕλληνες καὶ τὸ παράλογο*, μτφρ.: Γ. Γιατρομανωλάκης, ἐκδόσεις Καρδαμίτσα, 1977) ἢ τὸ κεφάλαιο 5 τοῦ βιβλίου τοῦ Jaeger *Theology of the Early Greek Philosophers* (Ὁξφόρδη 1947) δίνουν μιὰ καλὴ εἰκόνα γιὰ τὴ λαϊκὴ, προφιλοσοφικὴ ιδέα γιὰ τὴν ψυχὴ. Ὁ Πυθαγόρας ἦταν ἴσως ὁ πρῶτος Ἕλληνας πού πραγματεύθηκε ρητὰ τὴν ψυχὴ ὡς κάτι πού ἔχει ἡθικὴ σημασία καὶ ὁ Ἡράκλειτος ἦταν ὁ πρῶτος πού ἐπισήμανε ὅτι ἡ γνώση τῆς ψυχῆς ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴ γνώση τῆς δομῆς τοῦ κόσμου. Ὡστόσο, ἀπὸ ποιητικὰ ἔργα τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς σχετίζεται μὲ τὸν αἰθέρα, τὴν οὐσία τῶν ἀστρων, ἦταν ἤδη ἀπὸ καιρὸ μέρος τοῦ πολὺπλοκου συστήματος λαϊκῶν δοξασιῶν, παράλληλα μὲ τὴν ξεχωριστὴ ὁμηρικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ψυχὴ. Αὐτὲς τίς πρώιμες ἀντιλήψεις θὰ τίς ἐξετάσουμε περιληπτικὰ στὰ κεφάλαια, πού ἀκολουθοῦν, γιὰ τὸν Θαλῆ, τὸν Ἀναξίμενη, τὸν Ἡράκλειτο καὶ τὸν Ἐμπεδοκλῆ.

Τὸ κύριο ἀντικείμενο τῶν πρώτων συνειδητῶν προσπαθειῶν νὰ ἐξηγηθεῖ ὁ κόσμος παρέμεινε ἡ περιγραφή τῆς ἀνάπτυξίς του ἀπὸ μιὰ ἀπλή, καὶ γι' αὐτὸ ἀπόλυτα κατανοητὴ, ἀρχή. Τὰ ζητήματα πού ἀφοροῦν τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ φαίνεται ὅτι ἀνῆκαν σὲ ἓνα διαφορετικὸ τύπο προβληματισμοῦ, στὸν ὁποῖο οἱ πατροπαράδοτοι δοξασιεῖς, ἀν καὶ μερικὲς φορὲς ἦταν ἀντιφατικὲς, ἐξακολουθοῦσαν

νά ισχύουν. Ἐξάλλου, οἱ ἄνθρωποι φαντάζονταν συχνά μὲ ἀνθρωπομορφικὸ τρόπο τὴν ἀρχικὴ κατὰστασι τοῦ κόσμου καὶ τὴ μέθοδο μὲ τὴν ὁποία διαφοροποιήθηκε· φαντάζονταν δηλαδὴ ὅτι ὑπῆρχε ἓνας γονέας ἢ ἓνα ζευγάρι γονέων. Αὕτῃ ἡ γενεαλογικὴ ἀντίληψη διατηρήθηκε ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν τελικὴ ἐγκατάλειψιν τοῦ παραδοσιακοῦ μυθολογικοῦ πλαισίου ἀπὸ τοὺς μιλήσιους φιλοσόφους (βλ. ὑποκεφ. 7). Ἡ πρωτοτυπία τοῦ Ἡράκλειτου ὀφείλεται, σὲ μεγάλο βαθμὸ, στὸ γεγονὸς ὅτι ἀπέρριψε ὁλωσδιόλου αὐτὸ τὸν τρόπο προσέγγισις.

1. Η ΑΠΛΟΪΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ

Μιὰ δημώδης ἀντίληψη γιὰ τὴ φύσιν τοῦ κόσμου, πού μπορούμε νὰ τὴν ἐντοπίσουμε κυρίως σὲ σκόρπια χωρία τοῦ Ὀμήρου, εἶναι χονδρικὰ ἢ ἐξῆς. Ὁ οὐρανὸς εἶναι ἓνα στερεὸ ἡμισφαίριον, σὰν μιὰ κούπα (P 425 *χάλκεον οὐρανόν*, πρβ. Πίνδαρος *Νεμ.* 6, 3-4· *οὐρανὸν ἐς πολύχαλκον* στὸ E 504, καὶ γ 2· *σιδήρεον οὐρανόν* στὸ ο 329 καὶ ρ 565. Αὐτὰ τὰ «μεταλλικὰ» ἐπίθετα ἐκφράζουν, κατὰ πάσα πιθανότητα, στερεότητα ὅσο καὶ λαμπρότητα). Ὁ οὐρανὸς σκεπάζει τὴ στρογγυλὴ, ἐπίπεδον γῆ. Τὸ κατώτερον μέρος τοῦ διαστήματος ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ τὸν οὐρανόν, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει καὶ τὰ σύννεφα, περιέχει ἀέρα, ἐνῶ τὸ ἀνώτερον μέρος (πού μερικὲς φορὲς ὀνομάζεται τὸ ἴδιον οὐρανός) εἶναι ὁ αἰθέρας, τὸ ἀστραφτερό ἀνώτερον στρώμα τοῦ ἀέρα, πού μερικὲς φορὲς θεωρεῖται πύρινον. Στὴν *Ἰλιάδα* (Ξ 288): (ἐλάτῃ) *δι' ἡέρος αἰθέρ' ἴκανε*, δηλαδὴ «τὸ ἔλατο διαπερνοῦσε τὸν ἀέρα κι ἔφτανε ὡς τὸν αἰθέρα». Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειά της, ἡ γῆ ἐκτείνεται πολὺ σὲ βάθος καὶ ἔχει τίς ρίζες της μέσα ἢ πάνω ἀπὸ τὸν Τάρταρον:

1 Ὀμηρος, Θ 13 (Μιλάει ὁ Δίας):

*ἦ μιν ἐλὼν εἴπω ἐς Τάρταρον ἡρόεντα
τῆλε μάλ', ἥχι βάθιστον ὑπὸ χθονός ἐστι βέρεθρον,
ἐνθα σιδήρειαί τε πύλαι καὶ χάλκεος οὐδός,
τόσσον ἐνεθ' Ἀίδεω ὅσον οὐρανός ἐστ' ἀπὸ γαίης.*

γιὰ θὰ τὸν ρίξω μὲς στὰ Τάρταρα τὰ μαῦρα, ἀρπάζοντάς τον, μακριά, στῆς γῆς τὰ ριζοκάτωφλα, στὴν πιὸ βαθιὰ κουφάλα, μὲ σιδερένιες πόρτες, χάλκινο κατώφλι, ἀπὸ τὸν Ἄδην τόσο πιὸ ἀπόβαθα, ὅσο βρίσκεται πιὸ κάτω ἢ γῆ ἀπ' τὰ οὐράνια.

(Μτφρ.: Ν. Καζαντζάκη - Ι. Θ. Κακριδῆ)

2 Ἡσίοδος, *Θεογονία* 726 (Τάρταρον):

*τὸν πέρι χάλκεον ἔρκος ἐλήλαται· ἄμφι δέ μιν νῆξ
τριστοιχεί κέχυται περὶ δειρὴν· αὐτὰρ ὕπερθεν
γῆς ῥίξαι πεφύασι καὶ ἀτρυγέτοιο θαλάσσης.*

Γύρω ἀπ' αὐτὸν* ὑπάρχει ἓνας χάλκινος φράχτης· κι ἡ νύχτα ὀλοτρόγυρα σὲ τρεῖς σειρὲς εἶναι χυμένη γύρω ἀπ' τὸν τράχηλο· καὶ πάνωθε εἶναι οἱ ρίζες τῆς γῆς καὶ τῆς ἀπέραντης θάλασσας.

* τὸν Τάρταρο.

Ἡ περίμετρος λοιπὸν τοῦ Τάρταρου εἶναι «χάλκινη» (καὶ ἐπομένως σταθερή, ἀνένδοτη) ὅπως ὁ οὐρανός· ἡ συμμετρία ἀντανακλᾶται ἐπίσης καὶ στὴν ἴση ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸν οὐρανὸ καὶ τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς ἀφενός, καὶ τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς καὶ τὰ θεμέλιά της ἀφετέρου —γιατὶ ὁ «Ἀδης», στὸν τελευταῖο στίχο τοῦ 1, εἶναι, ὅπως φαίνεται, μιὰ ἄλογη παραλλαγή τῆς «γῆς», ὅπως στὴ Θεογονία 720 τόσσον ἐνερθ' ὑπὸ γῆς ὅσον οὐρανός ἐστ' ἀπὸ γαίης (τόσο πιὸ κάτω ἀπὸ τὴ γῆ ὅσο ἀπέχει ὁ οὐρανὸς ἀπ' αὐτή). Ὑπῆρχε μιὰ κάποια ἀσάφεια γύρω ἀπὸ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὸν Ἀδην, τὸ Ἑρεβος καὶ τὸν Τάρταρο, ἀν καὶ ὁ Τάρταρος ἦταν ὅπωςδὴποτε τὸ κατώτατο μέρος τοῦ κάτω κόσμου. Ἡ συμμετρία ἀνάμεσα στὸν κάτω καὶ τὸν πάνω κόσμον δὲν ἦταν βέβαια ἀπόλυτη: συνήθως οἱ Ἕλληνες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δὲν θεωροῦσαν ὅτι τὸ σχῆμα τοῦ Τάρταρου ἦταν ἡμισφαιρικό. Σύμφωνα με μιὰ ἐκδοχή, ἡ γῆ ἐκτεινόταν ἀπεριόριστα πρὸς τὰ κάτω.

3 Ξενοφάνης, ἀπόσπ. 28 (= 180):

*γαίης μὲν τόδε πείρας ἄνω παρὰ ποσσὶν ὁρᾶται
ἥρι προσπλάζον, τὸ κάτω δ' ἐς ἄπειρον ἰκνεῖται.*

Αὐτὸ ποὺ βλέπουμε στὰ πόδια μας εἶναι τὸ πάνω μέρος τῆς γῆς,
ποὺ ἐφάπτεται μὲ τὸν ἀέρα· ἀλλὰ τὸ κάτω μέρος φτάνει ὡς τὸ ἄπειρο.

(Πρβ. Στράβων I, σ. 12 Cas.)

Αὐτὴ ἡ διατύπωση εἶναι βέβαια μεταγενέστερη, ἀλλὰ καὶ πάλι μᾶλλον λαϊκὴ παρὰ λόγια. Δὲν ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ σκέψη ποὺ ἐκφράζει καὶ τὶς ἀντίστοιχες παραδοσιακὲς δοξασίες· ἡ κύρια διαφορὰ εἶναι ὅτι δὲν χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ἡ μυθολογικὴ γεωγραφία.

Σύμφωνα με τὴν ἀπλοϊκὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμον, γύρω ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ δίσκου τῆς γῆς κυλάει ἓνας ἀχανὲς ποταμός, ὁ Ὡκεανός. Αὐτὴ ἡ δοξασία ἐπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν ἑλληνικὴ προεπιστημονικὴ σκέψη καὶ θὰ ἀσχοληθοῦμε μαζί της στὴν ἐνότητα ποὺ ἀκολουθεῖ.

2. ΩΚΕΑΝΟΣ

(i) Ὡς ὁ ποταμὸς ποὺ περιβρέχει τὴ γῆ καὶ εἶναι ἡ πηγὴ ὅλων τῶν νερῶν

4 Ὅμηρος, Σ 607 (Ἡφαιστος):

ἐν δὲ τίθει ποταμοῖο μέγα σθένος Ὡκεανοῖο
ἀντιγα πᾶρ πυμάτην σάκεος πύκα ποιητοῖο.

Κι ἀκόμα βάζει τὸ περίτραπεο τοῦ Ὡκεανοῦ ποτάμι
στοῦ σκουταριοῦ τοῦ στέριου ὁλόγυρα τὸ πιὸ ἀκρινὸ στεφάνι.

(Μτφρ.: Ν. Καζαντζάκη - Ι. Θ. Κακριδῆ)

5 Ἡρόδοτος IV, 8: τὸν δὲ Ὡκεανὸν λόγῳ μὲν λέγουσι ἀπὸ ἡλίου ἀνατολέων
ἀρξάμενον γῆν περὶ πᾶσαν ῥέειν, ἔργῳ δὲ οὐκ ἀποδεικνύσι.

Λένε [οἱ Ἕλληνες] ὅτι ὁ Ὡκεανός, ἀρχίζοντας ἀπ' τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου, κυλάει γύρω
ἀπ' ὁλόκληρη τὴ γῆ, ἀλλὰ δὲν τὸ ἀποδεικνύουν ἔμπρακτα αὐτό. (Πρβ. ἐπίσης II, 21· II, 23.)

6 Ὅμηρος, Φ 194 (Δίας):

τῷ οὐδὲ κρείων Ἀχελώϊος ἰσοφαρίζει
οὐδὲ βαθυρρεῖται μέγα σθένος Ὡκεανοῖο,
ἐξ οὗ περ πάντες ποταμοὶ καὶ πᾶσα θάλασσα
καὶ πᾶσαι κρῆναι καὶ φρεῖατα μακρὰ νάουσιν.

Μήτε ὁ Ἀχελῷος ὁ ρήγας δύναται νὰ παραβγεῖ μαζὶ του,
μήτε ὁ Ὡκεανός ὁ τρανοδύναμος, ὁ βαθιορεματάρης,
ᾧθε ἀναβρῦζει κάθε θάλασσα, κάθε ποτάμι, κάθε
πηγὴ καὶ κάθε κεφαλῶβρυσσο, κάθε βαθὺ πηγάδι.

(Μτφρ.: Ν. Καζαντζάκη - Ι. Θ. Κακριδῆ)

Ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ Ὡκεανός περιβρέχει τὴν κυκλικὴ ἐπιφάνεια τῆς γῆς, ἂν καὶ
δὲν ἀναφέρεται ρητὰ στὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ὑποδηλώνεται ὥστόσο στὸ 4 (ὅπου ἡ ἀ-
σπίδα ποὺ φτιάχτηκε γιὰ τὸν Ἀχιλλεῖα θεωρεῖται, προφανῶς, στρογγυλὴ), στὸ
8, καθὼς καὶ ἀπὸ μερικὰ ἐπιθετα ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ὡκεανό —ιδιαιτέρως ἀ-
φ' ὁρροος, δηλαδὴ αὐτὸς ποὺ κυλάει πρὸς τὰ πίσω (πράγμα ποὺ πιθανότατα ση-
μαίνει αὐτὸς ποὺ ξανακυλάει στὸν ἑαυτό του). Διάφορα χωρία στὸν Εὐριπίδη
καὶ ἄλλους, καθὼς καὶ στὸν Ἡρόδοτο (5) δείχνουν ὅτι ἡ ἰδέα ἑνὸς Ὡκεανοῦ
ποὺ περιρρέει τὴ γῆ ἔβρισκε πλατιὰ ἀποδοχὴ· ἂν καὶ στὸν Ὅμηρο, ιδιαιτέρως
στὴν Ὀδύσεια, εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ ἐμφανίζεται μιὰ χαλαρότερη ἐκδοχὴ, ποὺ
ἐβλεπε τὸν Ὡκεανό σὰν μιὰ μεγάλῃ ἐξωτερικὴ θάλασσα. Τὸ 4 περιγράφει τὸν
Ὡκεανό ὡς ποτάμι. Καὶ αὐτὴ ἐπίσης ἡ ἀποψη ἦταν πολὺ διαδεδομένη: συχνὰ
ἀναφέρονται τὰ ρεύματα (ῥοαί) τοῦ Ὡκεανοῦ. Μὲ αὐτὴ τοῦ τὴν ιδιότητα, ὁ Ὡ-
κεανός ἀποτελοῦνταν ἀπὸ γλυκὸ νερό· καὶ τὸ 6 (ὅπου ὁ στίχος 195 ἐξοβελί-

στηκε άδικοιολόγητα από τόν Ζηνόδοτο) τόν περιγράφει ως πηγή όλων τών ύδάτων, γλυκών και άλμυρών, επίγειων ή ύπόγειων, πού περικλείονται από τόν ρού του. 'Η ιδέα ότι τό άλμυρό νερό είναι άπλώς γλυκό νερό πού έχει μιá μικρή πρόσμειξη χώματος ήταν πολύ κοινή στην έπιστημονική περίοδο.

'Ο ποταμός πού περιρρέει τή γή διαφέρει από άλλα στοιχεία του λαϊκού κοσμοειδώλου, από τήν άποψη ότι δέν μπορεί νά δικαιολογηθεί από τήν έμπειρία. 'Ο ούρανός φαίνεται ήμισφαιρικός και, σέ μερικά μάτια, άδιαπέραστος· γι' αυτό λοιπόν ονομάζεται «χάλκινος», ενώ ακόμα και ό 'Αναξιμένης και ό 'Εμπεδοκλής μιλούσαν γι' αυτόν σαν νά ήταν από πάγο ή, έν πάση περιπτώσει, στερεός. 'Η γή φαίνεται επίπεδη και ό όρίζοντας κυκλικός. 'Αλλά ή έμπειρία δέν μπορεί εύκολα νά υποβάλει στόν άνθρωπο τήν ιδέα ότι ό άπώτατος όρίζοντας περιορίζεται από ένα ποτάμι μέ γλυκό νερό. Οί ταξιδιώτες πού γύριζαν στην 'Ελλάδα μπορεί νά έφερναν μαζί τους περιγραφές για άπέραντες θάλασσες πού βρίσκονταν πέρα από τή Μεσόγειο, αλλά οί θάλασσες αυτές θά ήταν άλμυρές. Οί πηγές πού αναβρύζουν από τή γή μπορούν νά υποβάλουν τήν ιδέα ότι υπάρχουν ύπόγεια ποτάμια, αλλά αυτά τά ποτάμια δέν συνεπάγονται απαραίτητα τήν ιδέα ένός ποταμού πού περιβρέχει όλόκληρη τή γή. Πρέπει, επομένως, νά εξετάσουμε τό ένδεχόμενο αύτή ή συγκεκριμένη αντίληψη νά γεννήθηκε ανατολικότερα, στους μεγάλους παραποτάμιους πολιτισμούς τής Αιγύπτου και τής Μεσοποταμίας, από όπου πέρασε στην 'Ελλάδα και πήρε ειδικά έλληνική μορφή. Θά δούμε (σ. 103 κέ.) ότι ή αντίληψη του Θαλή, πού ήθελε τή γή νά επιπλέει στο νερό, αποτελούσε πιθανότατα μιá τέτοια δάνεια ιδέα· και οί συμπτώσεις στις λεπτομέρειες ανάμεσα στις έλληνικές παραλλαγές όρισμένων μύθων, άφενός, και τις βαβυλωνιακές ή χεττιτικές παραλλαγές, άφετέρου, αποδεικνύουν ότι πολλές αντιλήψεις πού δέν γεννήθηκαν ούτε στην περιοχή του Αιγαίου ούτε στα κέντρα τών έλληνόφωνων λαών, πριν από τήν είσοδό τους στόν έλληνικό χώρο, είχαν ήδη ενσωματωθεί στην έλληνική σκέψη τήν εποχή του 'Ησίοδου (πού υποθέτουμε ότι έζησε τόν 7ο αιώνα π.Χ.) και, πιθανότατα, ακόμα νωρίτερα. Αυτές τις συμπτώσεις θά τις εξετάσουμε περιληπτικά στις σελίδες 57-60. Στο δεύτερο μέρος αυτού του υποκεφαλαίου για τόν 'Ωκεανό θά δούμε ότι οί μεμονωμένες όμηρικές αναφορές στόν 'Ωκεανό, ως πηγή όλων τών πραγμάτων, ύποδηλώνουν κατά άσφα πιθανότητα μη έλληνικές μυθολογικές ιδέες (σ. 34). Σέ βαβυλωνιακές αγγήσεις και σέ μερικές αιγυπτιακές παραλλαγές συναντούμε τήν ιδέα ότι ή ξηρά αναδυόταν μέσα από τά άρχέγονα νερά.¹ 'Η ανάπτυξη μιās τέτοιας ιδέας δέν είναι παράξενη για τή Μεσοποταμία, όπου ή ξηρά είχε πράγματι σχηματιστεί από τά έλη πού υπήρχαν ανάμεσα στα δύο ποτάμια· ούτε για τήν Αίγυπτο, όπου ή εύφορη γή αναδυόταν κάθε χρόνο όταν τά νερά ύποχωρούσαν έπειτα από τις πλημμύρες του Νείλου. 'Η ξηρά πού αναδύεται μέσα από μιá άκαθόριστη έκταση άρχέγονου νερού εξακολουθεί νά περιβάλλεται από νερό. Αυτό

ἀποτελεῖ ἓνα εὖλογο, ἂν καὶ ὄχι βέβαιο, ἐρέθισμα γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς ἀντίληψης γιὰ τὸν Ὁκεανό.² Σύμφωνα με αὐτὴ τὴν παραλλαγὴ τοῦ μοτίβου τοῦ ἀρχέγονου νεροῦ, ἡ γῆ ἔχει γερεῖς ρίξεις καὶ ἡ ἀκαθόριστη ὑδάτινη ἔκταση (πού, ὅπως φαίνεται, εἶχε πάντα στίς κοινὲς δοξασίες ἓνα ἀνώτερο ὄριο, μιὰ ἐπιφάνεια) συμπτύσσεται σὲ ἓναν τεράστιο, ἀλλὰ ὄχι ἀπαραίτητα ἀπεριόριστο ποταμό.³

Ὁ ποταμὸς πού περιρρέει τὴ γῆ προϋποτίθεται στὸ μῦθο ὅπου ὁ ἥλιος, ἀφοῦ διασχίσει τὸν οὐρανὸ μετὰ τὰ ἄλογα καὶ τὸ ἄρμα του, μπαίνει σὲ ἓνα χρυσὸ κύπελλο καὶ ἀρμενίζει κυκλικά στὰ νερά τοῦ Ὁκεανοῦ, γιὰ νὰ φτάσει πάλι στὴν ἀνατολὴ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν αὐγή:

7 Μίνερμος, ἀπόσπ. 10 Diehl:

*Ἡέλιος μὲν γὰρ πόνον ἔλλαχεν ἥματα πάντα,
οὐδὲ κοτ' ἄμπανσις γίγνεται οὐδεμία
ἵπποισιν τε καὶ αὐτῷ, ἐπεὶ ῥοδοδάκτυλος Ἥως
Ὁκεανὸν προλιποῦσ' οὐρανὸν εἰσαναβῆ·
τὸν μὲν γὰρ διὰ κύμα φέρει πολυήρατος εὐνὴ
κοίλῃ Ἥφαίστου χερσὶν ἐληλαμένη
χρυσοῦ τιμήεντος, ὑπόπτερος, ἄκρον ἐφ' ὕδωρ
εὐδονθ' ἀρπαλέως χώρον ἀφ' Ἑσπερίδων
γαῖαν ἐς Αἰθιοπῶν, ἵνα δὴ θοὸν ἄρμα καὶ ἵπποι
ἐστᾶσ', ὄφρ' Ἥως ἡριγένεια μόλῃ·
ἐνθ' ἐπεβή(σεθ' ἐ)ὼν ὀχέων Ὑπερίονος υἱός.*

Τοῦ Ἥλιου τοῦ ἴαχε μεγάλο βάσανο γιὰ ὅλη του τὴ ζωή, καὶ οὔτε ὑπάρχει ἀναπαμὸς κανένας γι' αὐτὸν καὶ τ' ἄλογά του, ὅταν ἡ ῥοδοδάκτυλη Αὐγή, ἀφήνοντας τὸν Ὁκεανό, ἀνέβει στὸν οὐρανό· γιὰτὶ διασχίζει τὰ κύματα πάνω στὸ θεσπέσιο κρεβάτι του, τὸ γουβωτὸ καὶ καμωμένο ἀπ' τοῦ Ἥφαιστου τὰ χέρια, ἀπὸ ἀτίμητο χρυσάφι φτιαγμένο καὶ πτερωτό· πάνω στὸ κύμα γοργολιστράει κοιμισμένος ἀπ' τῶν Ἑσπερίδων τὴ χώρα στὴ γῆ τῶν Αἰθιοπῶν, ὅπου τὸ γρήγορο ἄρμα του καὶ τ' ἄλογά του σταματοῦν ὡς νὰ ῥθει ἡ πουργογέννητη Αὐγή· τότε τοῦ Ὑπερίωνα ὁ γιὸς ἀνεβαίνει πάνω στὸ ἄρμα του.

Αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια (γιὰ τὴν ὁποία βλ. ἐπίσης Στγησίχορος, ἀπόσπ. 8, 1-4 Page) δὲν ἀναφέρεται στὸν Ὅμηρο.⁴ Οἱ Αἰγύπτιοι θεωροῦσαν ὅτι ὁ ἥλιος ταξιδεύει μετὰ ἓνα πλοῖο ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά, διασχίζοντας τὰ ὑπόγεια νερά. Ὁ ἑλληνικὸς μῦθος μπορεῖ νὰ καταγάγεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, μπορεῖ καὶ ὄχι· ἀλλὰ ἡ ἐκλογὴ ἐνὸς κυπέλλου μπορεῖ νὰ βασίζεται στὸ στρογγυλὸ σχῆμα τοῦ ἴδιου τοῦ ἡλίου καὶ ὑποδηλώνει μιὰ μᾶλλον ἐμπειρικὴ παρά μυθοπλαστικὴ προ-

σέγγιση. Στόν Ἡράκλειτο (224) ὁ ἴδιος ὁ ἥλιος περιγράφεται ὡς κύπελλο γεμάτο φωτιά, καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχε μιὰ λαϊκὴ δοξασία αὐτοῦ τοῦ εἵδους, πού ὑποχώρησε ἀργότερα στὴ γραφικότερη ἰδέα τοῦ ἡλίου ὡς ἀρματηλάτη.

(ii) Ὁ Ὠκεανὸς ὡς πηγὴ ἢ ἀρχὴ τοῦ παντός

8 Ὅμηρος, Ξ 200 (ἐπαναλαμβάνεται στὸ Ξ 301. Μιλᾷει ἢ Ἡρα):

*εἰμι γὰρ ὀνομένη πολυφόρβου πείρατα γαίης,
Ὠκεανόν τε θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα Τηθύν,...*

Πηγαίνω ἐγὼ νὰ ἰδῶ στὴν τέλειωσι τῆς γῆς τῆς πολυθρόφας
τὸν Ὠκεανό, τῶν θεῶν τὸν πρόγονο, καὶ τὴν Τηθὺ τὴ μάνα...

(Μτφρ.: Ν. Καζαντζάκη - Ι. Θ. Κακριδῆ)

9 Ὅμηρος, Ξ 244 (Μιλᾷει ὁ Ὑπνος):

*ἄλλον μὲν κεν ἔγωγε θεῶν αἰιγενετάων
ῥεῖα κατευνήσαιμι, καὶ ἂν ποταμοῖο ῥέεθρα
Ὠκεανοῦ, ὅς περ γένεσις πάντεσσι τέτυκται
Ζηνὸς δ' οὐκ ἂν ἔγωγε Κρονίουκος ἄσπον ἰκοίμην
οὐδὲ κατευνήσαιμ', ὅτε μὴ αὐτὸς γε κελεύοι.*

ἄλλο θεὸ ἀναιώνιο ἂν μοῦ ἔλεγε νὰ σοῦ κοιμίσω τώρα,
θὰ τὸ ἄκανα εὐκόλα, κι ἂς ἦτανε τοῦ ποταμοῦ τὸ ρεῖμα
τοῦ Ὠκεανοῦ, πού ἡ φύτρα ἐστάθηκε σ' ὀλάκερη τὴν πλάση.
Ὅμως τὸν Δία δὲ θὰ τὸν ζύγωνα, τὸ γιὸ τοῦ Κρόνου, κι οὔτε
ἐγὼ ποτέ μου θὰ τὸν κοίμιζα χωρὶς τὴν προσταγὴ του.

(Μτφρ.: Ν. Καζαντζάκη - Ι. Θ. Κακριδῆ)

Στὴν προηγούμενη ἐνότητα ἀδρογραφήσαμε τὴ συνηθισμένη ἀντίληψη πού ὑπάρχει γιὰ τὸν Ὠκεανὸ στὸν Ὅμηρο. Ἀλλὰ στὰ παραπάνω χωρία ἢ περιγραφὴ τοῦ Ὠκεανοῦ ὡς ἀρχῆς τῶν θεῶν (8) καὶ ὅλων τῶν πραγμάτων (9) εἶναι μοναδικὴ καὶ ἀναπάντεχη. Προχωρεῖ πολὺ πὺρ πέρα ἀπὸ αὐτὸ πού ὑποδηλώνεται στὸ 6. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο ἐπεισόδιο στὸ ὁποῖο ἐντάσσονται αὐτὰ τὰ δύο χωρία, τὴν Διὸς ἀπάτην, δηλαδὴ τὴν ἐξαπάτησι τοῦ Δία ἀπὸ τὴν Ἡρα (Ξ 153-360 καὶ Ο, ἀρχὴ) δὲν ὑπάρχει σχεδὸν τίποτα στὸν Ὅμηρο πού νὰ μπορεῖ βάσιμα νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει εἰδικὰ κοσμογονικὸ ἢ κοσμολογικὸ περιεχόμενο· δηλαδὴ ὅτι ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτοῦ πού ὀνομάσαμε λαϊκὸ κοσμοεἰδωλό. Ἀκόμα καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο δὲν ὑπάρχουν πολλὲς ἐνδείξεις.⁵ Καὶ μάλιστα, λίγα εἶναι τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πού δὲν μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν χωρὶς τὴν εἰσαγωγὴ κοσμολογικῶν ἐρμηνειῶν, ἂν παραβλέψουμε μιὰ κάποια ἐκφραστικὴ παραδοξότητα. Αὐτὸ ἰσχύει ἴσως ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Ὠκεανό: τὰ χωρία 8 καὶ 9 θὰ μπορούσαν νὰ μὴν ὑπονοοῦν τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ ποταμὸς Ὠκεανὸς εἶναι ἡ πηγὴ ὅλων τῶν γλυκῶν ὑδάτων (ὅπως στὸ 6): τὸ νερὸ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴ ζωὴ, ἐπομένως ἡ ζωὴ πρέπει νὰ προῆλθε, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα,

ἀπὸ τὸν Ὁκεανό. Αὐτὸ δὲν θὰ ἐξηγοῦσε τὴν ιδιότητά του ὡς γεννήτορα τῶν θεῶν στὸ 8, ποὺ ὅμως θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μιὰ ποιητικὴ προέκταση. Ἐπίσης, θὰ συνεπαγόταν τὸν περιορισμὸ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ πάντεσσι (χωρίο 9) σὲ ἔμβια ὄντα, ζῶα καὶ φυτὰ, ἀλλὰ καὶ πάλι θὰ μπορούσαμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὸ ἴδιο εἶδος ποιητικῆς ἐννοιολογικῆς χαλαρότητας. Πρέπει πάντως νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι οἱ ἐπίμαχες ἀναφορές, ἂν τὶς ἐρμηνεύσουμε ἔτσι, περιορίζονται καὶ δίνουν μιὰ κάπως ἀλλόκοτη ἐντύπωση.

Πάντως, γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη τὰ χωρία 8 καὶ 9 εἶχαν κάποια κοσμολογικὴ σημασία:

10 Πλάτων, *Θεαίτητος* 152 e: ...*Ὁμηρος, (ὅς) εἰπὼν α' Ὁκεανόν τε θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα Τηθύν*» πάντα εἰρηκεν ἔκγονα ῥοῆς τε καὶ κινήσεως.

...ὁ Ὁμηρος, ποὺ λέγοντας «τὸν Ὁκεανό, τῶν θεῶν τὸν πρόγονο, καὶ τὴν Τηθὴ τὴ μάνα» ὑποστήριξε ὅτι τὰ πάντα προέρχονται ἀπὸ τὴ ροὴ καὶ τὴν κίνηση. (Πρβ. ἐπίσης 12.)

11 Ἀριστοτέλης, *Μεταφυσικά* Α 3, 983 b 27 (ἀκολουθεῖ μετὰ τὸ 85): *εἰσὶ δέ τινες οἱ καὶ τοὺς παμπάλαιους καὶ πολὺ πρὸ τῆς νῦν γενέσεως καὶ πρώτους θεολογήσαντας οὕτως οἰοῦνται περὶ τῆς φύσεως ὑπολαβεῖν· Ὁκεανόν τε γὰρ καὶ Τηθὴν ἐποίησαν τῆς γενέσεως πατέρας καὶ τὸν ὄρκον τῶν θεῶν ὕδωρ, τὴν καλουμένην ὑπ' αὐτῶν Στύγα τῶν ποιητῶν τιμιώτατον μὲν γὰρ τὸ πρεσβύτατον, ὄρκος δὲ τὸ τιμιώτατόν ἐστιν.*

Ἐπάρχουν μερικοὶ ποὺ πιστεύουν ὅτι οἱ παμπάλαιοι, καὶ μάλιστα οἱ πρῶτοι ποὺ στοχάστηκαν γύρω ἀπὸ τοὺς θεοὺς, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐποχὴ, ἔκαναν τὴν ἴδια ὑπόθεση γιὰ τὴ φύση [δηλαδὴ ὅπως ὁ Θαλῆς]· γιὰ ἐγραψαν ὅτι ὁ Ὁκεανὸς καὶ ἡ Τηθὺς ἦταν οἱ γεννήτορες τοῦ κόσμου καὶ ὅτι ὁ ὄρκος τῶν θεῶν εἶναι νερό, αὐτὸ ποὺ οἱ ποιητὲς ὀνομάζουν Στύγα· γιὰτί, τι εἶναι πιὸ παλιὸ εἶναι καὶ πιὸ σεβαστό, καὶ τὸ πιὸ σεβαστὸ πράγμα χρησιμεύει γιὰ ὄρκος. (Πρβ. ἐπίσης 15.)

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Πλάτων, στὸ 10 καὶ ἄλλοι, δὲν μιλάει καὶ πολὺ σοβαρὰ ὅταν λέει ὅτι ὁ Ὁμηρος εἶναι ὁ πρόδρομος τῆς ιδέας τῆς ροῆς, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἡράκλειτο. Γι' αὐτὸ δὲν μπορούμε νὰ εἰμαστε βέβαιοι ποιὰ ἀκριβῶς ἀξία ἔδινε στὸ ὁμηρικὸ χωρίο γιὰ τὸν Ὁκεανό. Ὁ Ἀριστοτέλης, προφανῶς, τὸ ἐπαίρνε σοβαρὰ, καὶ ἔτσι ἔπεισε τὴν ὀψιμότερη ἀρχαιότητα νὰ δεχτεῖ ὅτι ὁ Ὁκεανὸς καὶ ἡ Τηθὺς ἀντιπροσωπεύουν μιὰ πρώιμη κοσμογονικὴ θεωρία, ἀφοῦ ὁ Εὐδήμος παρέθεσε τὸ ἴδιο ἐδάφιο (προφανῶς ἀκολουθώντας τὸν Ἀριστοτέλη στὸ 11) στὴν περιπατητικὴ ἱστορία τῆς θεολογίας.⁶

Συχνὰ ὑποστηρίζεται ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἄλλη παλιότερη κατηγορία μαρτυριῶν γιὰ τὴν κοσμογονικὴ σημασία τοῦ Ὁκεανοῦ: ἡ πρώιμη ὀρφικὴ ποίηση.

12 Πλάτων, *Κρατύλος* 402 b: ...ὥσπερ αὖ Ὁμηρος α' Ὁκεανόν τε θεῶν γένε-

σίν» φησιν «καὶ μητέρα Τηθύν»· οἶμαι δὲ καὶ Ἑσίοδος. λέγει δὲ πον καὶ Ὀρφεὺς ὅτι

᾽Ωκεανὸς πρῶτος καλλίρροος ἤρξε γάμοιο,
ὃς ἔα κασιγνήτην ὁμομήτορα Τηθύν ὀνυειν.

...ὅπως πάλι ὁ Ὀμηρος λέει «τὸν ᾽Ωκεανό, τῶν θεῶν τὸν πρόγονο, καὶ τὴν Τηθὴ τὴ μάνα»· καὶ νομίζω καὶ ὁ Ἑσίοδος ἐπίσης. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ὀρφεὺς λέει κάπου ὅτι

πρῶτος ὁ καλλίρροος ᾽Ωκεανὸς ἄρχισε τοὺς γάμους,
σὰν παντρεύτηκε τὴν Τηθύ, τὴν ὁμομήτρια ἀδελφή του.

13 Πλάτων, *Τίμαιος* 40 d-e: ...πειστέον δὲ τοῖς εἰρηκόσιν ἔμπροσθεν, ἐκγόνοις μὲν θεῶν οὖσιν, ὡς ἔφασαν, σαφῶς δὲ πον τοὺς γε αὐτῶν προγόνους εἰδόν· ...Γῆς τε καὶ Οὐρανοῦ παῖδες ᾽Ωκεανὸς τε καὶ Τηθύς ἐγενέσθην, τούτων δὲ Φόρκυς Κρόνος τε καὶ Ῥέα καὶ ὅσοι μετὰ τούτων...

Πρέπει νὰ πιστέψουμε ἐκείνους πού μίλησαν πρὶν ἀπὸ μᾶς καὶ πού, ὅπως ἔλεγαν, ἦταν ἀπόγονοι θεῶν καὶ σίγουρα ἤξεραν καλὰ τοὺς προγόνους τους· ...ἀπὸ τῆ Γῆ καὶ τὸν Οὐρανὸ γεννήθηκαν ὁ ᾽Ωκεανὸς καὶ ἡ Τηθύς, καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Φόρκυς καὶ ὁ Κρόνος καὶ ἡ Ῥέα καὶ ὅσοι ἄλλοι εἶναι μαζί τους...

Ἀλλὰ οἱ ὀρφικοὶ στίχοι τοῦ **12**, ἂν καὶ εἶχαν ἤδη ἐδραιωθεῖ στὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀνάγονται ὡς τὸν 7ο ἢ ἔστω καὶ τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ. Ὅπως δὴποτε, ἡ ἀντίληψη πού ἐκφράζουν δὲν διαφέρει ἀναγκαστικὰ πολὺ ἀπὸ ἐκείνη τῆς ἡσιόδειας *Θεογονίας* —ὅπως θὰ πρέπει νὰ ἀντιλήφθηκε ὁ Πλάτων. Ἐκεῖ, ὁ ᾽Ωκεανός, ἡ Τηθύς καὶ οἱ ἄλλοι Τιτάνες γεννιοῦνται ἀπὸ τὴ Γαία καὶ τὸν Οὐρανὸ σὲ σχετικὰ ὀψιμη (ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς κοσμογονίας) φάση, ἀλλὰ στὴ δική τους γενιὰ ἀρχίζει ἡ κανονικὴ, δηλαδὴ ἡ ἀμφιγονικὴ, ἀναπαραγωγὴ ὀρισμένων ἐντελῶς ἰδιαίτερων μορφῶν (κατ' ἀντιδιαστολὴ μὲ τὰ συστατικὰ τοῦ κόσμου, ὅπως ὁ Τάρταρος ἢ ὁ Πόντος). Τὸ **13**, ὅπου τὸ «ἀπόγονοι θεῶν» δείχνει ὅτι ὁ Πλάτων περιγράφει μιὰ ὀρφικὴ ἀντίληψη, ἐπισημαίνει ὅτι σύμφωνα μὲ κάποια ὀρφικὴ ἀφήγησις ὁ ᾽Ωκεανὸς καὶ ἡ Τηθύς εἶναι οἱ γεννητορὲς τῶν Τιτάνων (στοὺς ὁποίους συμπεριλαμβάνεται καὶ τὸ θεογονικὰ σημαντικώτατο ζευγάρι Κρόνος-Ῥέα) καὶ ὄχι συνομήλικοί τους, ὅπως στὴ *Θεογονία*. Αὐτοὺς εἶναι, πιθανότατα, ἕνας πρόσθετος λόγος γιὰ τὸ πρῶτος στοὺς ὀρφικοὺς στίχους τοῦ **12**: ὁ ᾽Ωκεανὸς καὶ ἡ Τηθύς εἶναι τὸ πρῶτο ἐντελῶς ἀνθρωπομορφικὸ ζευγάρι (ἂν καί, φυσικὰ, ὁ ᾽Ωκεανὸς εἶναι σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ μιὰ ὀριακὴ περίπτωση), καὶ εἶναι προγενέστεροι ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν Κρόνο καὶ τὴ Ῥέα. Ὁ Ἑσίοδος εἶχε ἀποδώσει στὸν ᾽Ωκεανὸ μικρότερη σημασία ἀπὸ ὅση θὰ περιμέναμε, ἰδιαίτερα ἂν πάρουμε ὑπόψη μας τὰ γνωστὰ ὁμηρικὰ ἐδάφια **8** καὶ **9**· ἔτσι, εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ ὀρφικοὶ στίχοι διόρθωσαν τὴν ἡσιόδεια ἀφήγησις, τοποθετώντας τὸν ᾽Ωκεανὸ καὶ τὴν Τηθύ μιὰ γενιὰ νωρίτερα ἀπὸ τοὺς Τιτάνες.

Τὰ στοιχεῖα πού υπάρχουν δὲν ἀποδεικνύουν (ἴσως οὔτε κὰν ὑπαινίσσονται) ὅτι ὑπῆρχε στὴν Ἑλλάδα, σὲ μιὰ σχετικὰ δψιμη ἐποχή, ἓνα συστηματικὸ δόγμα γιὰ τὴν κοσμογονικὴ προτεραιότητα τοῦ Ὁκεανοῦ. Ὁ Ἡσίοδος δὲν μᾶς δίνει καμία ἐνδειξὴ γιὰ κάτι τέτοιο, καὶ οἱ μεταγενέστερες ὑποθέσεις φαίνεται νὰ βασίζονται στὰ δύο ἀσυνήθιστα ὁμηρικὰ χωρία, πού παραμένουν ἡ μόνη ἄμεση ἐνδειξὴ γιὰ τὴν ὑπάρξῃ μιᾶς τέτοιας κοσμογονικῆς θεωρίας. Τὰ χωρία αὐτὰ ἴσως νὰ μὴ σήμαιναν τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ νερὸ εἶναι σημαντικὸ γιὰ τὴ ζωὴ, παρόλο πού αὐτὸ θὰ ἦταν ἀρκετὰ παράξενο. Ὅπως εἶδαμε στὴν ἐνότητα (i), ἡ ἰδέα ὅτι ὑπάρχει ἓνας ποταμὸς Ὁκεανὸς πού περιβρέχει τὴ γῆ θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ προέρχεται ἀπὸ αἰγυπτιακὲς ἢ βαβυλωνιακὲς δοξασίες. Σὲ αὐτὲς τὲς δοξασίες ἀνήκει ἐπίσης ἡ ἰδέα ὅτι ὁ κόσμος κατὰγεται ἀπὸ τὸ ἀρχέγονο νερό (βλ. σημ. 1)· τὰ μεμονωμένα ὁμηρικὰ χωρία θὰ μπορούσαν λοιπὸν νὰ εἶναι μιὰ ἀναφορὰ σ' αὐτὴ τὴ βασικὴ ἀντίληψη τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς. Φυσικά, ἡ εἰκόνα ἐνὸς ποταμοῦ πού περιρρέει τὴ γῆ εἶχε ἐνσωματωθεῖ στὴν ἐλληνικὴ σκέψῃ πολὺ νωρίτερα.

3. ΝΥΧΤΑ

(i) Στὸν Ὅμηρο

14 Ὅμηρος, Ξ 258 (Μιλᾶει ὁ Ὑπνος):

...καὶ κέ μ' αἴστον ἀπ' αἰθέρος ἔμβαλε (ἐνν.: Ζεὺς) πόντῳ,
εἰ μὴ Νύξ δμητήερα θεῶν ἐσάωσε καὶ ἀνδρῶν
τὴν ἰκόμην φεύγων, ὃ δὲ παύσατο χωόμενός περ.
ἄζετο γὰρ μὴ Νυκτὶ θοῇ ἀποθύμια ἔρδοι.

...κι ἄφαντο θὰ μ' ἔριχνε ἀπ' τὰ οὐράνια [ὁ Δίας]
στὸ κύμα, ἡ Νύχτα ἂν δὲ μὲ γλίτωνε, πού δλους, θεοὺς κι ἀνθρώπους,
δαμάζει. Αὐτὴ μὲ δέχτη, ὡς ἔφευγα. Κι ὁ Δίας, καὶ θυμωμένος,
κρατήθη, τὴ γοργὴ μὴ θέλοντας τὴ Νύχτα νὰ πικράνει.

(Μτφρ.: Ν. Καζαντζάκη - Ι. Θ. Κακριδῆ)

Αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο μέρος στὰ ὁμηρικὰ ἐπη ὅπου ἡ Νύχτα προσωποποιεῖται ἐντελῶς. Αὐτὸ τὸ μέρος ἐντάσσεται, ὅπως καὶ τὰ δύο εἰδικὰ χωρία γιὰ τὸν Ὁκεανόν, στὸ ἐπεισόδιο τῆς ἐξαπάτησης τοῦ Δία καὶ περιέχει, ὅπως ἐκεῖνα, τὸν ἀσυνήθιστο ὑπαινιγμὸ ὅτι ὑπάρχει μιὰ ὄντοτητα μὲ εἰδικὴ δύναμη ἢ προτεραιότητα ἀπέναντι στοὺς θεοὺς. Ὁ σεβασμὸς πού δείχνει ἐδῶ ὁ Δίας γιὰ τὴ Νύχτα εἶναι ὅπως οἷον ποτε παράξενος καὶ δὲν ἐκδηλώνεται πουθενά ἄλλου στὸν Ὅμηρο ἢ στὸν Ἡσίοδο. Παίρνοντας ὑπόψῃ μας μεταγενέστερες ἐρμηνεῖες, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ποιητὴς αὐτοῦ τοῦ ἐπεισοδίου ἤξερε κάποια ἱστορία ὅπου

ή Νύχτα εμφανίζεται ως κοσμογονική μορφή. Ἀλλά ἡ ἀναφορά εἶναι μεμονωμένη καὶ θὰ μπορούσε νὰ μὴν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ μιὰ ποιητικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἰδέας ποὺ ὑπολανθάνει στὴ φράση *Νύξ δμῆτειρα θεῶν* (ἡ Νύχτα ποὺ δαμάζει θεούς): ἀκόμα καὶ οἱ θεοὶ κυριεύονται ἀπὸ τὸν ὕπνο, γι' αὐτὸ καὶ ὁ σχεδὸν παντοδύναμος Δίας διστάζει νὰ προσβάλει τὴ Νύχτα, τὴ μητέρα τοῦ Ὑπνου, μήπως καὶ αὐτὴ τὸν δαμάσει σὲ κάποια ἀκατάλληλη στιγμή.

(ii) *Μιὰ ἀρχαῖκὴ κοσμογονικὴ ἔννοια κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη*

15 Ἀριστοτέλης, *Μετ.* N 4, 1091 b 4: ...οἱ δὲ ποιηταὶ οἱ ἀρχαῖοι ταύτῃ ὁμοίως, ἥ βασιλεύειν καὶ ἀρχεῖν φασὶν οὐ τοὺς πρῶτους οἶον Νύκτα καὶ Οὐρανὸν ἢ Χάος ἢ Ὠκεανόν, ἀλλὰ τὸν Δία.

...παρόμοια καὶ οἱ ἀρχαῖοι ποιητές, ποὺ λένε ὅτι δὲν βασιλεύουν καὶ δὲν κυβερνοῦν οἱ πρῶτες μορφές, δηλαδὴ ἡ Νύχτα καὶ ὁ Οὐρανὸς ἢ τὸ Χάος ἢ ὁ Ὠκεανός, ἀλλὰ ὁ Δίας. (Περβ. *Μετ.* A 6, 1071 b 27: οἱ θεολόγοι οἱ ἐκ Νυκτὸς γενῶντες· ἐπίσης στὸ ἴδιο, 1072 a 8.)

Ὁ Ἀριστοτέλης δεχόταν ὅτι ὑπῆρχαν ποιητές καὶ συγγραφεῖς ἀσχολούμενοι μὲ θεολογικὰ ζητήματα ποὺ τοποθετοῦσαν τὴ Νύχτα «πρώτῃ» ἢ τὴ θεωροῦσαν γεννήτορα τῶν θεῶν. Μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἶχε στὸ νοῦ του τὸ ὁμηρικὸ χωρίο **14**· ἀλλὰ εἶναι πολὺ ἀπίθανο ὅτι μόνον αὐτὸ τὸ χωρίο τὸν παρακίνησε νὰ συμπεριλάβει τὴ Νύχτα· εἶναι πιθανὸ νὰ σκεφτόταν ἐν μέρει τοὺς «ὀρφικοὺς» στίχους (γιὰ τοὺς ὁποίους βλ. **30** (2) καὶ σ. 47 κέ.), ἀλλὰ καὶ τὶς μεταησιόδειες κοσμογονίες, ποὺ ἔχουν συντεθεῖ κυρίως τὸν 6ο καὶ 5ο αἰῶνα (τὶς περιγράφουμε στὸ (iii)). Σ' αὐτές, ἡ Νύχτα —ποὺ στὴν ἡσιόδεια περιγραφὴ τῆς κοσμογονίας (**31**) γεννιόταν σ' ἓνα πολὺ πρῶμο στάδιο (ἔχι ἕμως τὸ πρῶτο) καὶ σὲ ἄλλα, σκόρπια χωρία τῆς *Θεογονίας* (20 καὶ 106 κέ.) κατατάσσεται μαζὶ μὲ τὴ Γαῖα, τὸν Ὠκεανὸ καὶ τὸν Οὐρανὸ—δημιουργεῖται στὸ πρῶτο πρῶτο στάδιο, εἴτε μόνῃ της εἴτε μαζὶ μὲ ἄλλες μορφές, ὅπως ὁ Ἄηρ ἢ ὁ Τάρταρος. Εἶναι φυσικὸ νὰ ἐμφανιστοῦν ἡ Ἡμέρα καὶ ἡ Νύχτα ἀμέσως μετὰ τὸ διαχωρισμὸ τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς, γιὰ νὰ γεμίσουν τὸ κενὸ ποὺ σχηματίστηκε ἀνάμεσά τους.

(iii) *Ἡ Νύχτα σὲ κοσμογονίες ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ὀρφέα, τὸν Μουσαῖο, τὸν Ἐπιμενίδη*

16 Δαμάσκιος, *Περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν* 124 (DK 1 b 12): ἡ δὲ παρὰ τῷ Περιπατητικῷ Εὐδῆμῳ ἀναγεγραμμένη ὡς τοῦ Ὀρφέως οὕσα θεολογία πᾶν τὸ νοητὸν ἐσιώπησεν... ἀπὸ δὲ τῆς Νυκτὸς ἐποιήσατο τὴν ἀρχήν, ἀφ' ἧς καὶ Ὁμηρος, εἰ καὶ μὴ συνεχῇ πεποιῆται τὴν γενεαλογία, ἴσῃσιν· οὐ γὰρ ἀποδεκτὸν Εὐδῆμου λέγοντος ὅτι ἀπὸ Ὠκεανοῦ καὶ Τηθύος ἀρχεται...

Ἡ θεολογία ἐκείνη, πού ὁ περιπατητικός φιλόσοφος Εὐδήμος ἀποδίδει στὸν Ὀρφέα, ἀποσιώπησε ὁλόκληρο τὸν νοητὸ κόσμο... ἀλλὰ ἔκανε ἀρχὴ τῶν πάντων τὴ Νύχτα, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινάει καὶ ὁ Ὀμηρος, ἂν καὶ αὐτὸς δὲν παρουσιάζει τὴ γενεαλογία συνεχῇ· γιατί δὲν πρέπει νὰ δεχθοῦμε αὐτὸ πού λέει ὁ Εὐδήμος, ὅτι δηλαδή ὁ Ὀμηρος ξεκινάει ἀπὸ τὸν Ὠκεανὸ καὶ τὴν Τηθύ...

17 Φιλόδημος, *Περὶ εὐσεβείας* 47a (DK 3 b 5): *ἐν δὲ τοῖς εἰς Ἐπιμενίδην (ἐννοεῖται: ἀναφερομένοις ἔπαιον) ἐξ Ἀέρος καὶ Νυκτὸς τὰ πάντα συστήναι, (ὥσπερ καὶ) Ὀμηρος (ἀποφαί)νεται Ὠκεανὸν ἐκ Τηθύος τοὺς θεοὺς γεννᾶν...*

Στοὺς στίχους πού ἀποδίδονται στὸν Ἐπιμενίδη τὰ πάντα σχηματίστηκαν ἀπὸ τὸν Ἀέρα καὶ τὴ Νύχτα, καθὼς καὶ ὁ Ὀμηρος δηλώνει ὅτι ὁ Ὠκεανὸς δημιουργεῖ τοὺς θεοὺς ἀπὸ τὴν Τηθύ... (Πρβ. ἐπίσης 27).

18 Φιλόδημος, *Περὶ εὐσεβείας* 137, 5: *ἐν μὲν τισιν ἐκ Νυκτὸς καὶ Τάρταρον λέγεται τὰ πάντα, ἐν δὲ τισιν ἐξ Αἰδὸν καὶ Αἰθέρος· ὁ δὲ τὴν Τιτανομαχίαν γράψας ἐξ Αἰθέρος φησὶν, Ἀκουσίλαος δὲ ἐκ Χάους πρῶτον τᾶλλα· ἐν δὲ τοῖς ἀναφερομένοις εἰς Μουσαῖον γέγραπται Τάρταρον πρῶτον (καὶ Ν)ύκτα.*

Μερικοὶ λένε ὅτι τὰ πάντα προέρχονται ἀπὸ τὴ Νύχτα καὶ τὸν Τάρταρο, μερικοὶ πάλι ἀπὸ τὸν Ἀἰδῶ καὶ τὸν Αἰθέρα· ὁ συγγραφέας τῆς Τιτανομαχίας λέει ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸν Αἰθέρα, ἐνῶ ὁ Ἀκουσίλαος ὅτι ὅλα προέκυψαν ἀπὸ τὸ Χάος, πού ἦταν πρῶτον· ἐνῶ στοὺς στίχους πού ἀποδίδονται στὸν Μουσαῖο ἀναφέρεται ὅτι πρῶτα ἦταν ὁ Τάρταρος καὶ ἡ Νύχτα.

Στὸ ὑποκεφάλαιο 4 θὰ μιλήσουμε γιὰ τὶς ὀρφικὲς κοσμογονίες· στὸ μεταξὺ, τὸ **16** δείχνει ὅτι ὁ Εὐδήμος δὲν ἐξήγησε τὴν ὀρφικὴ προτεραιότητα τῆς Νύχτας μὲ βάση τὸ ὀμηρικὸ ἐδάφιο, τὸ **14**.⁷ Καὶ αὐτὸ γιατί θεωροῦσε ὅτι ὁ Ὀμηρος ἔδινε σαφῶς κοσμολογικὴ προτεραιότητα στὸν Ὠκεανὸ καὶ τὴν Τηθύ (**8, 9**). Τὰ χωρία **17** καὶ **18** ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ὑπῆρχαν ποιητικὲς ἀφηγήσεις· ἡ σύνθεσή τους πιθανότατα στὰ τέλη τοῦ 7ου ἢ τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ. (ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ἱσως καὶ «ὀρφικά» ποιήματα, πρβ. **30, 2**), πού παρουσίαζαν τὴ Νύχτα (σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν Ἀέρα ἢ τὸν Τάρταρο, πού ἐκφράζουν καὶ οἱ δύο τὴν ἰδέα τῆς σκοτεινιάς) ὡς ἀρχὴ τοῦ κόσμου. Ἀλλά, μὲ ἐξαίρεση τὸν Ἀέρα στὸν «Ἐπιμενίδη»,⁸ οἱ κοσμικὲς μορφὲς πού ἀναφέρουν αὐτὲς οἱ ἀφηγήσεις ὑπάρχουν ὅλες στὴν καθαυτὸ ἡσιόδεια κοσμογονία, **31**· καὶ ἀκόμα καὶ ὁ Ἀἴρ, πού σημαίνει μᾶλλον καταχνιά καὶ σκοτεινιά παρὰ τὸ διαφανὲς ὕλικὸ πού ὀνομάζουμε σήμερα ἄερα, ἀποτελεῖ στοιχεῖο τῆς περιγραφῆς τοῦ Ἡσιόδου, παρόλο πού δὲν προσωποποιεῖται —ἔτσι, στὸ δεύτερο στάδιο τῆς γένεσης, πρὶν ἀπὸ τὴ Νύχτα, ἔρχεται ὁ καταχνησμένος Τάρταρος, *Τάρταρά τ' ἠερόεντα* (ἀλλὰ βλ. σημ. 24). Ὅταν βλέπουμε, ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ πού κάνει ὁ Δαμάσκιος στὸν «Ἐπιμενίδη» στὸ **27**, ὅτι ἡ Νύχτα καὶ ὁ Ἀἴρ παράγουν τὸν Τάρταρο, ἀρχίζουμε νὰ ἔχουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού συνέθεσαν αὐτὰ τὰ ποιήματα δὲν ξέφευγαν καθόλου ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἡσιόδεια ἐκδοχῆς —τουλάχιστον ὡς τὴ δημιουργία ἐνὸς αὐγοῦ

(σ. 41-44). Αυτό συμβαίνει επίσης με τὸν Μουσαῖο⁹ καὶ τὸν Ἀκουσίλαο,¹⁰ σύμφωνα με τὸ 18.

Ἐδῶ μπορούμε νὰ κάνουμε μιὰ καινούρια καὶ σημαντικὴ σκέψη. Μετὰ τὸ ἐπεισόδιο τῆς ἥττας τῶν Τιτάνων στὴ Θεογονία ἀκολουθεῖ μιὰ σειρά ἀπὸ ἐδάφια (734-819), ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὰ τουλάχιστον εἶναι προσθῆκες στὸ «ἀρχικὸ» κείμενο· εἶναι διάφορες σύντομες περιγραφές, ποὺ προφανῶς ἔχουν σκοπὸ νὰ βελτιώσουν τὶς ἀναφορὲς τοῦ πρωτότυπου στὸν κάτω κόσμο. Ἄν αὐτὸ εἶναι σωστό, τότε ἀνήκουν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 7ου αἰῶνα, τὸ νωρίτερο, ἐνῶ οἱ ἀρχές τοῦ 6ου αἰῶνα εἶναι μιὰ πιθανότερη περίοδος γιὰ τὴ σύνθεσή τους. Ὅπως εἶναι φυσικὸ, οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς παραλλαγές δίνουν ξεχωριστὴ σημασία στὴ Νύχτα: βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ 2, ὅπου ἡ Νύχτα εἶναι χυμένη γύρω ἀπὸ τὸν «τράχηλο» τοῦ Τάρταρου καὶ ἀπὸ πάνω εἶναι οἱ ρίζες τῆς γῆς (αὕτὴ ἡ τελευταία λεπτομέρεια εἶναι, κατὰ πάσα πιθανότητα, μιὰ πραγματικὰ ἀρχέγονη ἀντίληψη). Ἀλλὰ στὸ 34 (βλ. καὶ σ. 55) αὕτὴ ἡ ἀντίληψη ἀναπτύσσεται παραπέρα, καὶ οἱ πηγές καὶ τὰ ὄρια τοῦ παντὸς ἐντοπίζονται στὸ μεγάλο ἀνεμοδαρμένο χάσμα, ποὺ πιθανότατα εἶναι μιὰ μεταγενέστερη ἐξειδίκευση τοῦ Χάους στὸ στίχο 116 (31)· οἱ θάλαμοι τῆς σκοτεινῆς νύχτας βρίσκονται μέσα ἢ γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ χάσμα. Εὐκόλα καταλαβαίνουμε ὅτι αὕτὴ ἡ τάση τῆς φαντασίας θὰ μπορούσε νὰ ὁδηγήσει στὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ Νύχτα ἀντιπροσωπεύει τὴν πρωταρχικὴ, ἀμορφὴ κατὰστασι τῶν πραγμάτων. Στὴν ἀρχικὴ κοσμογονικὴ ἀφήγησι (31) ἡ Νύχτα ἐμφανίζεται σὲ ἓνα πρῶιμο καὶ σημαντικὸ στάδιο· ἡ τάση νὰ ἀναδιαταχθοῦν οἱ κοσμογονικὲς μορφές τοῦ Ἡσίοδου ἐκδηλώνεται ἤδη τὸν 6ο αἰῶνα (πιθανότατα)· ὁ Ὅμηρος ἐνθάρρυνε ἑμμεσὰ τὴν προσπάθεια νὰ δοθεῖ ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία στὴ Νύχτα· καὶ οἱ μεταγενέστερες ἐπεξεργασίες τῆς ἡσιόδειας εἰκόνας γιὰ τὸν κάτω κόσμο ἔτειναν νὰ ἐρμηνεύουν τὸν Τάρταρο καὶ τὴ Νύχτα ὡς ἐπιμέρους μορφές ἐνὸς κοσμογονικοῦ Χάους. Οἱ νέες μαρτυρίες ποὺ ἤρθαν στὸ φῶς γιὰ τὸν ὀρφισμὸ (σ. 45 κέ.) ἐνισχύουν κάπως τὴν κρίσι τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ 15, ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχουν ὡς τώρα ἀρκετὲς ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀπόλυτης προτεραιότητος τῆς Νύχτας σχηματίστηκε τόσο νωρὶς ἢ εἶχε τόσο ἀνεξάρτητὴ μορφή ὥστε νὰ ἐπηρεάσει σημαντικὰ τὴν ἡμιεπιστημονικὴ ἐνασχόλησι μετὰ τὸ ζήτημα τῆς κοσμογονίας.

4. ΟΡΦΙΚΕΣ ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΕΣ

Διάφορες ἐκδοχὲς τῆς κοσμογονίας ἀποδίδονταν στοὺς ὀρφικοὺς. Οἱ ὀρφικοὶ συνδέοντας στοιχεῖα ἀπὸ τὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα (ὡς Καθάρσιου, δηλαδὴ ἐξαγνιστῆ) μετὰ θρακικὲς δοξασίες γιὰ τὴ μετενσάρκωσι πίστευαν ὅτι ἡ ψυχὴ μπορεί νὰ ἐπιζήσει ἂν διατηρηθεῖ ἀγνή, καὶ γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουν αὕτὴ τὴ θεωρίαν ἐπε-

ξεργάστηκαν μιά μυθολογία με άρκετες ιδιομορφίες και με τόν Διόνυσο κεντρική μορφή της. 'Ο Θρακιώτης 'Ορφεύς, με τη σεξουαλική του αγνότητα, τις μουσικές του ικανότητες και τη μεταθανάτια προφητική του δύναμη, αντιπροσώπευε τὸ συνδυασμὸ τῶν δύο στοιχείων. Οἱ ὀρφικὲς δοξασιὲς καταγράφηκαν σὲ ἀφηγήσεις πού ὀνομάζονταν *ἱεροὶ λόγοι*. 'Ο παραπάνω ὀρισμὸς γιὰ τοὺς ὀρφικοὺς θὰ ἴσχυε σίγουρα τὸν 3ο αἰώνα π.Χ.· ἀλλὰ ὑπάρχουν πολλὲς ἀντιγνώμεις γύρω ἀπὸ τὸ πόσο νωρὶς ἐμφανίστηκαν ὡς ξεχωριστὴ ὁμάδα μὲ συγκεκριμένους καὶ ἰδιαίτερες πεποιθήσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Μιὰ ἀποψη, πού ἀναπτύσσεται διεξοδικὰ ἀπὸ τὸν W. K. C. Guthrie στὸ κεφάλαιο XI τοῦ βιβλίου *The Greeks and their Gods* (Λονδίνο 1950), εἶναι ὅτι τὸ ὀρφικὸ δόγμα εἶχε ἤδη διατυπωθεῖ σὲ ἱερὰ βιβλία τὸν 6ο αἰώνα π.Χ. Μιὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀποψη εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Wilamowitz καί, μὲ ἐξαιρετικὴ εὐκρίνεια, ὁ I. M. Linforth στὸ *The Arts of Orpheus* (Berkeley 1941)· ὁ Linforth ἀνέλυσε ὅλα τὰ ὡς τότε γνωστὰ κείμενα πού μνημόνευαν τὸν 'Ορφέα καὶ τοὺς ὀρφικοὺς καὶ ἔδειξε ὅτι, τουλάχιστον ὡς τὸ 300 π.Χ., ὁ χαρακτηρισμὸς «ὀρφικὲς» δινόταν σὲ κάθε λογῆς ιδέες, πού πρακτικὰ συνδέονταν μὲ κάθε εἶδους τελετῇ. "Ἦδη τὸν 6ο π.Χ. αἰώνα ὑπῆρχαν γραπτὰ κείμενα πού ἀποδίδονταν στὸν 'Ορφέα, ὅπως καὶ στὸν Μουσαῖο καὶ τὸν 'Επιμενίδη· ὁ 'Ηρόδοτος ἤξερε, τὸν 5ο αἰώνα, ὅτι οἱ ὀρφικοὶ καὶ οἱ πυθαγόρειοι ἔχαν ἓνα κοινὸ ταμπού· οἱ κάπηλοι τῶν ὀρφικῶν χρησμῶν καὶ δοξασιῶν ἦταν γνωστοὶ στὸν Πλάτωνα καὶ οἱ «λεγόμενες ὀρφικὲς ἀφηγήσεις» στὸν 'Αριστοτέλη. 'Αλλὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἰδιαίτερης αἰρετικῆς γραμματείας (ἀπὸ τὴν ὁποία μᾶς εἶναι γνωστὲς σήμερα περιγραφὲς τοῦ "Ἄδη, θεογονικὲς καὶ κοσμογονικὲς ἀφηγήσεις, ὕμνοι κτλ.) δὲν μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθεῖ πιὸ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδο, καὶ στὴ σημερινὴ μορφή του ἀνήκει κατὰ τὸ πλεῖστο στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ.

"Ἰσως, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Linforth, νὰ μὴν ὑπῆρχε στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ καὶ νένια σῶμα ἀπὸ ἀποκλειστικὰ ὀρφικὲς ἀντιλήψεις. 'Αλλὰ ὁ 'Ορφεύς ἀρχίζει τότε νὰ θεωρεῖται προστάτης διαφόρων τελετουργιῶν, πού εἶχαν σχέση μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο· καὶ τὸ ὄνομά του, ὅπως ἐκεῖνο τοῦ θρυλικοῦ μαθητῆ τοῦ Μουσαίου, συνδεόταν μὲ διάφορα θεογονικὰ ποιήματα πού ἐμφανίζονταν ἐκεῖνη τὴν περίοδο. 'Ἡ πίστη στὴ μετενσάρκωση ἀρχίζει νὰ διαδίδεται στὸν ἐλληνικὸ κόσμο, ἰδιαίτερα στὶς παρυφές του, καὶ μερικοὶ ὁπαδοὶ αὐτῆς τῆς πίστεως αὐτοαποκαλοῦνταν ὀρφικοὶ (καθὼς καὶ βακχευτές) ἤδη τὸν 5ο αἰώνα. 'Ο σχηματισμὸς μιᾶς συγκεκριμένης αἵρεσης, μὲ ἓνα συγκεκριμένο σῶμα ἱερῶν κειμένων, ἀρχισε ἀπὸ τότε ἀκόμα, ὅπως θὰ ἐπιβεβαιώσουμε στὶς σελίδες 44 κέ.· ἄλλα στοιχεῖα εἶναι σχεδὸν μὲ βεβαιότητα μεταγενέστερα, καὶ συχνὰ φανερώνουν γνῶση τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἀνατολικῆς λατρείας καὶ εἰκονογραφίας.¹¹ Παρακάτω θὰ ἐξετάσουμε μερικὰ ἀπὸ αὐτά.

ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΕΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ
ΟΡΦΙΚΩΝ ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΩΝ

Οι δψιμοι νεοπλατωνιστές (4ος-6ος μ.Χ. αιώνας), και ιδιαίτερα ο Δαμάσκιος, με τις μακροσκελείς, σχηματικές, αλληγορικές έρμηνείες παλιότερων μυθολογικών αντίληψεων, είναι η κυριότερη πηγή μας για τις όρφικες έκδοχές της δημιουργίας του κόσμου. Οι συγγραφείς αυτοί είναι πιό αξιόπιστοι από ό,τι φαίνεται με την πρώτη ματιά, γιατί πολλές από τις πληροφορίες τους προέρχονται από έπιτομές της μεγάλης ιστορίας της θεολογίας που είχε γράψει ο περιπατητικός Εύδημος. Σε μερικές περιπτώσεις μπορούν να έπιστρατευθούν αποσπάσματα από δψιμα όρφικα ποιήματα για να έπιβεβαιώσουν τις λεπτομέρειες των νεοπλατωνικών περιγραφών, που είναι άπελπιστικά διασκορπισμένες (γι' αυτό σχηματοποιούνται στα (ii) και (iii) παρακάτω) και εκφράζονται με την ιδιότυπη όρολογία αυτής της σχολής. Σώζονται τέσσερις διαφορετικές περιγραφές μιās κοσμογονίας που θεωρείται ειδικά όρφική.

(i) *Καταγωγή από τη Νύχτα*

‘Ο Δαμάσκιος, στο 16 (βλ. πιό πάνω), αναφέρει ότι σύμφωνα με τον Εύδημο «ή θεολογία που αποδίδεται στον ‘Ορφέα... παρουσιάζει όλα τα πράγματα να προέρχονται από τη Νύχτα». Σύμφωνα με τις Ραψωδίες,¹² η Νύχτα ήταν η θυγατέρα του Φάνη, που ο ίδιος καταγόταν από τον Χρόνο. Προικίστηκε από τον Φάνη με προφητικές ικανότητες, τον διαδέχθηκε στην κυριαρχία του κόσμου και φαίνεται ότι, κατά κάποιον τρόπο, γέννησε για δεύτερη φορά τη Γαία και τον Ουράνο.¹³ ‘Ο δευτερογενής και επαναληπτικός χαρακτήρας αυτής της γέννησης του ουρανού και της γής, καθώς και η διαφανής πρόθεση να παρουσιαστεί ο Φάνης ως ύπερτατος δημιουργός του κόσμου, υποδηλώνουν ότι η κοσμογονική προτεραιότητα της Νύχτας (που δέν πρέπει να συγχέεται με την άναμφισβήτητη θέση της Νύχτας ως σεβάσμιας μορφής ανάμεσα στους θεούς) άπορρέει από τον παράγωγο και συγκρητιστικό χαρακτήρα της όρφικης θεογονίας.

(ii) «*Η συνηθισμένη όρφικη θεολογία*» στις Ραψωδίες

21* Δαμάσκιος, *Περί πρώτων άρχών* 123 (DK 1 b 12): *έν μέν τοίνυν ταίς φερομέναις ταύταις ‘Ραψωδίαις ‘Ορφικαίς ή θεολογία ήδε τίς έστιν ή περί τόν νοητόν, ήν και οι φιλόσοφοι διερμηνεύουσιν, αντί μέν της μιās των όλων άρχής τόν Χρόνον τιθέντες...* (ή πλήρης περιγραφή, για την όποία βλ. DK, είναι σχοινοτενής και εκφράζεται με δύσκολους νεοπλατωνικούς όρους. ‘Η ουσία της δίνεται έδω σχηματικά:

* [Σημ. της έλλην. έκδ.: ‘Ο άναγνώστης θα άναζητεί τα άριθμημένα άποσπάσματα που λείπουν από τόν κείμενο στο σώμα των Σημειώσεων.]

$$\text{Χρόνος} \left\langle \begin{array}{l} \text{Αἰθήρ} \\ \text{Χάος} \end{array} \right\}^{14} \rightarrow \phi\acute{o}\nu^{15} \left[\begin{array}{l} \text{ἡ ἀρχὴς χιτῶν,} \\ \text{ἡ νεφέλη} \end{array} \right] \rightarrow \Phi\acute{\alpha}\nu\eta\varsigma^{16} \left[\sim \text{Μῆτις, Ἑρμειπαιῖος} \right]$$

...τοιαύτη μὲν ἡ συνήθης Ὀρφικὴ θεολογία.

Σ' αὐτὲς λοιπὸν τίς ραψωδίες, τίς ὀρφικὲς ὅπως εἶναι γνωστές, νά ποιά εἶναι ἡ θεολογία ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸ νοητό· τὴν ἴδια θεολογία διερμηνεύουν καὶ οἱ φιλόσοφοι, βάζοντας στὴ θέση τῆς ἀρχῆς τῶν πάντων τὸν Χρόνο... αὐτὴ εἶναι λοιπὸν ἡ συνηθισμένη ὀρφικὴ θεολογία.

(iii) Ἡ παραλλαγὴ τοῦ Ἱερώνυμου καὶ τοῦ Ἑλλάνικου

24 Δαμάσκιος, *Περὶ πρώτων ἀρχῶν* 123 bis (DK 1 b 13): ἡ δὲ κατὰ τὸν Ἱερώνυμον φερομένη καὶ Ἑλλάνικον, εἶπερ μὴ καὶ ὁ αὐτός ἐστι, οὕτως ἔχει· ὕδωρ ἦν, φησὶν, ἐξ ἀρχῆς καὶ ὕλη, ἐξ ἧς ἐπάγη ἡ γῆ...

Ἡ (ὀρφικὴ θεολογία) ποὺ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμο καὶ τὸν Ἑλλάνικον¹⁷ — ἂν δὲν πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο — εἶναι ἡ ἐξῆς: ὑπῆρχε, λέει, ἐξαρχῆς τὸ νερὸ καὶ ἡ ὕλη, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία στερεοποιήθηκε ἡ γῆ...

Βλ. DK γιὰ μιὰ πλήρη περιγραφὴ, τῆς ὁποίας δίνουμε ἐδῶ μιὰ σχηματικὴ περίληψη:

$$\left. \begin{array}{l} \text{ὕδωρ} \\ \text{ὕλη} \rightarrow \gamma\eta \end{array} \right\} \text{Χρόνος ἀγῆστος} \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{Αἰθήρ} \\ \text{Χάος} \\ \text{Ἑρεβός} \end{array} \right\}^{18} \rightarrow \phi\acute{o}\nu \rightarrow \text{θεὸς ἀσώματος} \\ \left(\begin{array}{l} \text{ἓνα φτερωτό, πολυκέ-} \\ \text{φαλο, ἐρμαφρόδιτο φί-} \\ \text{δι: ὀνομάζεται ἐπίσης} \\ \text{Ἡρακλῆς καὶ συνοδεύ-} \\ \text{εται ἀπὸ τὴν Ἀνάγκη} \\ \text{καὶ τὴν Ἀδράστεια} \end{array} \right) \left(\begin{array}{l} \text{μὲ φτερά καὶ} \\ \text{κεφάλια ζώων} \end{array} \right)$$

(iv) Ἡ παραλλαγὴ τοῦ Ἀθηναγόρα γιὰ τὸ (iii)

25 Ἀθηναγόρας, *Πρεσβεία περὶ τῶν Χριστιανῶν* 18, σ. 20 Schwartz (DK 1 b 13): ...ἦν γὰρ ὕδωρ ἀρχὴ κατ' αὐτὸν (δηλ. τὸν Ὀρφέα) τοῖς ὅλοις, ἀπὸ δὲ τοῦ ὕδατος ἰλὺς κατέστη, ἐκ δὲ ἐκατέρων ἐγεννήθη ζῶον, δράκων προσπεφυκυῖαν ἔχων κεφαλὴν λέοντος, διὰ μέσου δὲ αὐτῶν θεοῦ πρόσωπον, ὄνομα Ἡρακλῆς καὶ Χρόνος. οὗτος ὁ Ἡρακλῆς ἐγέννησεν ὑπερμέγεθες φῶν, δ συμπληρούμενον ὑπὸ βίας τοῦ γεγεννηκότος ἐκ παρατριβῆς εἰς δύο ἐρράγη. τὸ μὲν οὖν κατὰ κορυφὴν αὐτοῦ Οὐρανὸς εἶναι ἐτετέλεσθη, τὸ δὲ κάτω ἐνεχθὲν Γῇ· προῆλθε δὲ καὶ θεὸς τις ἀσώματος.¹⁹ Οὐρανὸς δὲ Γῇ μυχθεὶς γεννᾷ θηλείας μὲν Κλωθὴν Λάχεσιν Ἀτρεῖον...

...γιατί, σύμφωνα μὲ τὸν Ὀρφέα, τὸ νερὸ ἦταν ἡ ἀρχὴ τῶν πάντων, καὶ ἀπὸ τὸ νερὸ κατωκάτισε ἡ λάσπη, κι ἀπὸ τὰ δύο αὐτά γεννήθηκε ἓνα ζῶο, ἓνα φίδι μὲ κεφάλι λιονταριοῦ,

κι ανάμεσά τους υπήρχε τὸ πρόσωπο ἐνὸς θεοῦ, ποὺ λεγόταν Ἡρακλῆς καὶ Χρόνος. [Ἦς ἐδῶ ἡ περιγραφὴ αὐτῇ ταυτίζεται σχεδὸν μὲ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Ἱερώνυμου καὶ τοῦ Ἑλλάνικου.] Αὐτὸς ὁ Ἡρακλῆς γέννησε ἕνα τεράστιο αὐγὸ, ποὺ, γεμάτο καθὼς ἦταν ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ γεννήτορά του, ἔσκασε στὰ δυὸ ἀπὸ τὴν τριβή. Τὸ πάνω μέρος του κατέληξε νὰ γίνεῖ Ὁ οὐρανὸς καὶ τὸ κάτω μέρος του ἡ Γῆ· ξεπρόβαλε μάλιστα κι ἕνας δισώματος θεός. Καὶ ὁ Οὐρανός, ἀφοῦ ἔσμιξε μὲ τὴ Γῆ, γεννάει θηλυκοὺς ἀπογόνους τὴν Κλωθὴν, τὴ Λάχηση καὶ τὴν Ἄτροπο... (ἀκολουθεῖ μιὰ θεογονία ἡσιόδειου τύπου).

Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τέσσερις τύπους κοσμογονίας ποὺ θεωρεῖται ὀρφικὴ, ὁ (i) ἀναφέρει ἕνα πρῶτο στάδιο, τὴ Νύχτα, ποὺ δὲν ὑπάρχει στοὺς ἄλλους. Εἶναι πιθανὸ ἡ σημασία τῆς Νύχτας στὸ ὀρφικὸ πάνθεο νὰ ἐξαρτιόταν, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ τροποποιήσεις τοῦ ἡσιόδειου κοσμογονικοῦ καὶ θεογονικοῦ σχήματος. Ὁ Εὐδήμος φαίνεται ὅτι γινώριζε ὀρφικὰς δοξασίες παρόμοιες μὲ τὶς παλιότερες παραλλαγές ποὺ συνδέονται μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Ἐπιμενίδη καὶ τοῦ Μουσαίου, καὶ ὁ πάπυρος τοῦ Δερβενίου (30 (2)), ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ Νύχτα ἀποκτοῦσε ἐκεῖ εἰδικὴ κοσμογονικὴ λειτουργία, ὡς δευτερεύων γονέας τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γαίας. Ὁ (ii) χαρακτηρίζεται «συνηθισμένη ὀρφικὴ θεολογία», ἐνδεχομένως ἐπειδὴ ἀνταποκρινόταν λίγο πολὺ στὴν πλατιὰ εἰκόνα ποὺ δίνουν οἱ ὄψιμες Ραψωδίες. Ὁ (iii) εἶναι μιὰ ἐπεξεργασμένη ἐκδοχὴ τοῦ (ii). Μὲ τὴ μορφή ποὺ ἔχει, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι προελληνιστικὸς· ἡ συγκεκριμένη, εὐφάνταστη περιγραφὴ τοῦ ἀφηρημένου Χρόνου εἶναι σημάδι ὀψιμῆς δημιουργίας ἢ τουλάχιστον ὀψιμῆς ἀνάπλασης. Ὁ (iv) παρατίθεται ἀπὸ ἕναν χριστιανὸ ἀπολογητὴ τοῦ 2ου αἰῶνα μὲ νεοπλατωνικὰς τάσεις· μᾶς δίνει μιὰ σημαντικὴ λεπτομέρεια, τὸ σπάσιμο τοῦ αὐγοῦ γιὰ νὰ σχηματιστοῦν ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, λεπτομέρεια ποὺ λείπει ὁλοτελῆ ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες νεοπλατωνικὰς περιγραφές. Ὁ (iii) καὶ ὁ (iv) ἔχουν ἕνα πρῶτο στάδιο, τὴ λάσπη μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλή μορφή, ποὺ ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ ἕνα ἐκλεκτικὸ, φιλοσοφικο-φυσικὸ παρέμβλημα. Δὲν ἀποκλείεται νὰ πάρθηκε κατευθεῖαν ἀπὸ ἰωνικὰ συστήματα, ὅπως αὐτὸ τοῦ Ἀναξίμανδρου, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανότερο νὰ προῆλθε ἀπὸ μιὰ νεότερη, στωικὴ κοσμογονία.

ΤΟ ΑΥΓΟ ΣΕ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ, ΟΧΙ ΕΙΔΙΚΑ ΟΡΦΙΚΕΣ

26 Ἀριστοφάνης, *Ὀρνίθες* 693 (μιλάει ὁ χορὸς τῶν πουλιῶν):
*Χάος ἦν καὶ Νύξ Ἐρεβός τε μέλαν πρῶτον καὶ Τάρταρος ἐνρὺς,
 Γῆ δ' οὐδ' Ἀἴρ οὐδ' Οὐρανὸς ἦν Ἐρέβους δ' ἐν ἀπείροσι κόλποις
 τίκτει πρῶτιστον ὑπὴνέμιον Νύξ ἡ μελανόπτερος ὥν,
 695
 ἐξ οὗ περιτελλομέναις ὥραις ἐβλασταν Ἐρως ὁ ποθεινός,
 στίλβων νῶτον πτερύγοιν χρυσαῖν, εἰκὼς ἀνεμώκεσι δύναις.
 οὗτος δὲ Χάει πτερόεντι μίγξει νυχίῳ κατὰ Τάρταρον ἐνρὺν*

ἐνεόττευσεν γένος ἡμέτερον, καὶ πρῶτον ἀνήγαγεν ἐς φῶς.
 πρότερον δ' οὐκ ἦν γένος ἀθανάτων πρὶν Ἐρώς ξυνέμειξεν ἀπαντα· 700
 ξυμμιγνυμένων δ' ἐτέρων ἐτέροις γένετ' Οὐρανὸς Ὠκεανὸς τε
 καὶ Γῆ πάντων τε θεῶν μακάρων γένος ἀφθιτον. ὧδε μὲν ἔσμεν
 πολὺν προσβύτατοι πάντων μακάρων.

Στὴν ἀρχὴ ὑπῆρχε τὸ Χάος, ἡ Νύχτα, τὸ μαῦρο Ἑρεβος καὶ ὁ πλατὺς Τάρταρος,
 καὶ δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἡ Γῆ, οὔτε ὁ Ἀέρας οὔτε ὁ Οὐρανός· καὶ στοὺς ἀπειρους
 κόλπους τοῦ Ἑρέβους

ἡ μαυροφτέρουγὴ Νύχτα γεννάει πρῶτα ἓνα ἀνεμόδαρτο αὐγὸν, 695
 ἀπ' ὅπου, σὰν ἥρθε ἡ ὥρα, βγῆκε ὁ φλογερὸς ὁ Ἑρως,
 μὲ χρυσὰ φτερά ν' ἀστράφτουν στὴ ράχη του, ὅμοιος μ' ἀνεμοστρόβιλο.
 Αὐτὸς, σμίγοντας μὲ τὸ φτερωτό, σκοτεινὸ Χάος στὸν πλατὺ Τάρταρο,
 ξεκλώσσει τὴ γενιά μας καὶ τὴν πρωτόβγαλε στὸ φῶς.
 Δὲν ὑπῆρχε γενιά ἀθανάτων πρὶν ὁ Ἑρως ὅλα τ' ἀνακατέψει· 700
 δταν ὁμῶς ἀναμείχθηκαν, δημιουργήθηκε ὁ Οὐρανός, ὁ Ὠκεανός,
 ἡ Γῆ καὶ ἡ ἀφθαρτὴ γενιά τῶν μακαρίων θεῶν. Ἔτσι λοιπὸν εἴμαστε
 ἀπ' ὅλους τοὺς μακάριους οἱ παλιότεροι.

27 Δαμάσκιος, *Περὶ πρώτων ἀρχῶν* 124 (DK 3 b 5· ἀπὸ τὸν Εὐδήμο): τὸν
 δὲ Ἐπιμενίδην δύο πρώτας ἀρχὰς ὑποθέσθαι Ἀέρα καὶ Νύκτα... ἐξ ὧν γεννη-
 θῆναι Τάρταρον... ἐξ ὧν δύο Τιτᾶνες²⁰... ὧν μιχθέντων ἀλλήλοις ὦν γενέ-
 σθαι... ἐξ οὗ πάλιν ἄλλην γενεὰν προελθεῖν...

Ὁ Ἐπιμενίδης προϋπέθεσε δύο πρώτες ἀρχές, τὸν Ἀέρα καὶ τὴ Νύχτα... ἀπὸ τίς ὁ-
 ποῖες γεννήθηκε ὁ Τάρταρος... ἀπὸ τοὺς ὁποῖους γεννήθηκαν δύο Τιτάνες... ἀπὸ τὸ σμίξιμο
 τῶν ὁποίων γεννήθηκε ἓνα αὐγὸ... ἀπὸ τὸ ὁποῖο πάλι προῆλθε μιὰ ἄλλη φύτρα.

Τὸ 26 γράφτηκε τὸ 414 π.Χ. ἢ λίγο πρὶν. Τὸ μόνο ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε
 μὲ βεβαιότητα γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ 27 εἶναι ὅτι εἶναι παλιότερο ἀπὸ τὸν Εὐ-
 δῆμο· ἀλλὰ, ἂν πάρουμε ὑπόψιν μας ὅτι, πιθανότατα πρὸς τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα
 π.Χ., ὑπῆρχε ἓνα πλῆθος ἀπὸ μυθολογικὲς ἀφηγήσεις, γραμμένες σὲ ἐξάμετρος
 στίχους, ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ γενεαλογία καὶ ἐπομένως εἶναι πιθανὸ νὰ ἀρ-
 χίζαν μὲ μιὰ θεογονία, θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ τοποθετήσουμε μὲ ἐπιφυλάξεις ἀνά-
 μεσα σ' ἐκείνη τὴν περίοδο καὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα (γιὰ τὸν Ἐπιμενίδη βλ.
 17 καὶ σημ. 8). Ἔτσι, ἓνα αὐγὸ ὡς κοσμογονικὸ στοιχεῖο (χαρακτηριστικὸ γνῶ-
 ρισμα τῶν μεταγενέστερων ὀρφικῶν ἀφηγήσεων, ὅπως τίς ἔχει καταγράψει ἡ
 νεοπλατωνικὴ παράδοση) ἀναφέρεται μὲ βεβαιότητα γύρω στὸ τέλος τοῦ 5ου
 αἰῶνα καὶ ἴσως ἀκόμα νωρίτερα. Μήπως αὐτὲς οἱ παλιότερες ἀφηγήσεις εἶχαν
 εἰδικὰ ὀρφικὰ χαρακτηριστῆρα;

Δὲν ὑπάρχουν ἀπαραίτητα σημαντικὲς διαφορὲς στὸν τρόπο ποὺ δημιουργεῖ-
 ται τὸ αὐγὸ ἀνάμεσα στὶς παλιότερες καὶ τίς μεταγενέστερες (σαφῶς ὀρφικὲς)
 ἀφηγήσεις. Στὶς τελευταῖες, ὁ Χρόνος (σὲ μιὰ διψιμὴ καὶ παράδοξη μορφή) γεν-

νάει τὸ αὐγὸ στὸν Αἰθέρα ἢ στὸν Αἰθέρα-Χάος-Ἐρεβος (23, 24). Στὸ 26 ἡ Νύχτα παράγει τὸ αὐγὸ στὸ Ἐρεβος· στὸ 27 τὸ αὐγὸ γεννιέται ἀπὸ δύο Τιτάνες —ἐνδεχομένως τὸν Κρόνο (πρβ. 52;) καὶ τὴ Ρέα— πού οἱ ἴδιοι ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀέρα-Νύχτα καὶ τὸν Τάρταρο. Φυσικά, δὲν γίνεται καθόλου λόγος γιὰ τὸν Χρόνο, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ Φερεκύδης ἀπὸ τὴ Σύρο εἶχε ἤδη συνδέσει τὸν Κρόνο μὲ τὸν Χρόνο καὶ ἴσως νὰ ὑπάρχει ἐδῶ μιὰ συνάφεια μὲ τὶς μεταγενέστερες ἀφηγήσεις· βλ. ἐπίσης τὸ χωρίο 52 καὶ τὴ σχετικὴ ἀνάλυση.²¹ Ὑπάρχει σαφὴς ὁμοιότητα ἀνάμεσα σ' αὐτὸ πού παράγεται ἀπὸ τὸ αὐγὸ στὴν ἀφήγηση τῶν πουλιῶν καὶ στίς ὀψιμότερες ὀρφικὲς παραλλαγές· ὁ χρυσοφτέρουγος Ἐρως εἶναι ὀλοφάνερα τὸ πρότυπο τοῦ ὀρφικοῦ Φάνη.²² Ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὴν κοσμογονία πού περιγράφει ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς Ὀρνίθες εἶναι παρμένο ἀναμφίβολα ἀπὸ τὴ Θεογονία τοῦ Ἡσίοδου, μὲ τὶς ἀπαραίτητες τροποποιήσεις. Τὸ Χάος, ἡ Νύχτα, τὸ Ἐρεβος καὶ ὁ Τάρταρος ἀναφέρονται στὰ πρῶτα στάδια καὶ τῶν δύο ἀφηγήσεων· μόνον ἡ Γῆ μεταχρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη, γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ταυτόχρονα μὲ τὸν Οὐρανὸ (πράγμα πού ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις εἶναι λογικότερο). Τὸ αὐγὸ εἶναι «ἀνεμόδαρτο», φυσικά, ἀφενὸς γιὰ νὰ μοιάζει περισσότερο μὲ πουλὶ καὶ ἀφετέρου ἐπειδὴ στὸν Τάρταρο φυσοῦν κατὰ παράδοση δυνατοὶ ἄνεμοι (34). Ἡ Νύχτα, τὸ Χάος, ὁ Ἐρως εἶναι ὅλοι φτερωτοί, γιατί ἡ κοσμογονία αὕτὴ ἐξιστορεῖται ἀπὸ πουλιά. Εἶναι παρωδία ἐνὸς παραδοσιακοῦ τύπου κοσμογονίας· ἀλλὰ τὸ πρωτότυπο μιᾶς παρωδίας πρέπει νὰ εἶναι ἀναγνωρίσιμο, καί, ἐνῶ τὰ ἡσιόδεια στοιχεῖα εἶναι ἀρκετὰ φανερά, τὸ αὐγὸ δὲν εἶναι ἡσιόδειο. Ἄν καὶ ταιριάζει κατεξοχὴν σὲ μιὰ «πηνογονία», τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι ἀπίθανο νὰ ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Θὰ πρέπει νὰ ἦταν οἰκεῖο ὡς τρόπος δημιουργίας ὅχι ἀπαραίτητα μιᾶς κοσμογονικῆς μορφῆς, ἀλλὰ τουλάχιστο μιᾶς σημαντικῆς θεότητας, ὅπως ὁ Ἐρως.²³

Ἐνας λόγος νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὸ ἂν οἱ πρῶτοι ὀρφικοὶ χρησιμοποίησαν τὸ μοτίβο τοῦ αὐγοῦ εἶναι ὅτι, ἂν ὑπῆρχε πράγματι μιὰ τέτοια πρῶτη χρήση, θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες ἐκδοχὲς νὰ εἶναι συνεπεῖς μὲ μιὰ καλιότερη παράδοση, πού σὲ μιὰ αἴρεση μὲ ἱερὰ βιβλία θὰ ἔτεινε νὰ θεωρεῖται ἱερὴ καὶ ἀπαραβίαστη. Ὡστόσο, μᾶς εἶναι γνωστὲς τρεῖς ὁλότελα διαφορετικὲς χρήσεις στὴ μεταγενέστερη ἐποχῇ. Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη, τὸ αὐγὸ δημιουργεῖ ἀπλῶς τὸν Φάνη (21, 24). Σύμφωνα μὲ τὴ δεύτερη, ὅπως ἐκφράζεται στὸ 25, τὸ πᾶν μέρος τοῦ αὐγοῦ σχηματίζει τὸν οὐρανόν, τὸ κάτω μέρος τὴ γῆ· ἐπίσης ἀναδύεται καὶ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Φάνη, καὶ κατόπιν ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ ζευγαρώνουν, ὅπως στὸν Ἡσίοδο ἢ στὴ λαϊκὴ παράδοση. Σύμφωνα μὲ τὴν τρίτη χρῆση τοῦ μοτίβου, ἡ διάταξη τοῦ κελύφους καὶ τῆς μεμβράνης (καὶ ἴσως ἀκόμα τοῦ ἀσπραδιοῦ καὶ τοῦ κρόκου) ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴ διάταξη τοῦ (ἐξωτερικοῦ) οὐρανοῦ καὶ τοῦ αἰθέρα:

28 Ἀχιλλεύς, *Εἰσαγ.* 4 (DK 1 b 12· Kern ἀπόσπ. 70): τὴν δὲ τάξιν ἣν δεδώκαμεν τῷ σφαιρώματι οἱ Ὀρφικοὶ λέγουσι παραπλήσιαν εἶναι τῇ ἐν τοῖς ᾠαῖς· ὃν γὰρ ἔχει λόγον τὸ λέπυρον ἐν τῷ ᾠῷ, τοῦτον ἐν τῷ παντὶ ὁ οὐρανός, καὶ ὡς ἐξήρηται τοῦ οὐρανοῦ κυκλοτερῶς ὁ αἰθήρ, οὕτως τοῦ λεπύρου ὁ ὕμην.

Οἱ ὀρφικοὶ λένε ὅτι ἡ διάταξη ποὺ ἀποδώσαμε στὴν οὐράνια σφαῖρα εἶναι παραπλήσια μὲ ἐκείνη ποὺ ὑπάρχει στὰ αὐγά· γιὰτί ὅποια σχέση ἔχει τὸ κέλυφος μὲ τὸ ὑπόλοιπο αὐγὸ, τὴν ἴδια σχέση ἔχει ὁ [ἐξωτερικὸς] οὐρανὸς μὲ τὸ σύμπαν, καὶ ὅπως ὁ αἰθέρας κρέμεται ὀλόγυρα ἀπὸ τὸν [ἐξωτερικὸ] οὐρανὸ, ἔτσι κρέμεται καὶ ἡ μεμβράνη ἀπὸ τὸ κέλυφος.

ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΑΝΑΚΑΛΥΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΡΙΝΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μερικὲς πρόσφατες ἀνακαλύψεις ἔδωσαν κατὰ κάποιον τρόπο νέα διάσταση στὰ συμπεράσματα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ βγάλει κανεὶς ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις ποὺ παρουσιάσαμε ὡς ἐδῶ. Πρῶτον, στίς πασίγνωστες χρυσὲς πλάκες ποὺ ἔχουν γραμμένες πάνω τους ὁδηγίες γιὰ τοὺς νεκροὺς καὶ βρέθηκαν σὲ τάφους τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας καὶ τῆς Κρήτης, προστέθηκε τώρα ἕνα σημαντικὸ νέο δεῖγμα ἀπὸ τὸ Ἰππώνιο (τὸ σημερινὸ Vibo Valentia) τῆς νότιας Ἰταλίας. Ἡ πλάκα αὐτὴ χρονολογεῖται στὸ 400 π.Χ. περίπου. Μετὰ τὶς συνηθισμένες ὁδηγίες στὸν νεκρὸ —ποὺ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν εἶναι μιὰ γυναίκα— νὰ μὴν πιεῖ ἀπὸ τὴν πηγὴ ποὺ εἶναι πλάι στὸ ἄσπερο κυπαρίσσι, παρὰ ἀπὸ τὸ νερὸ ποὺ κυλάει ἀπὸ τὴ λίμνη τῆς Μνημοσύνης, πρὸ πέρα (βλ. σχετικὰ G. Zuntz, *Persephone* (Ὁξφόρδη 1971) 355 κέ.), τὸ κείμενο συνεχίζει ὡς ἐξῆς:

29 Χρυσὴ πλάκα ἀπὸ τὸ Ἰππώνιο (σύμφωνα μὲ τὸν G. Pugliese Carratelli, *Parola del Passato* 29 (1974) 108-126 καὶ 31 (1976) 458-466) 10-16:

εἶπον· ὅς Γαίας καὶ Ὁρανὸ ἀστερόεντος. 10
δίψαι δ' ἐμὶ αἶος καὶ ἀπόλλυμαι· ἀλλὰ δότ' ὄ[κα
ψυχρὸν ὕδωρ προρέον τῆς Μνημοσύνης ἀπὸ λίμ[ν]α[ς].
καὶ δέ τοι ἐλεῶσ(ιν) <ο>ί ὑπὸ Χθονίου Βασιλεῖ,
καὶ δέ τοι δόσοσι πιῆν τῆς Μνημοσύνης ἀπ[ὸ] λίμνας.
καὶ δέ καὶ συχρὸν ἡδὸν ἐρχεα(ι), ἃν τε καὶ ἄλλοι 15
μύσται καὶ βάχχοι ἡερὰν στείχουσι κλ[ε]νεινοί.

Πές: «εἰμαι παιδί τῆς Γῆς καὶ τοῦ ἑναστρου Οὐρανοῦ. 10
Στέγνωσα ἀπ' τῆ διψᾶ καὶ πεθαίνω· γι' αὐτὸ δῶστε μου γρήγορα
κρύον νερὸ, ἀπ' αὐτὸ ποὺ κυλάει ἀπ' τῆς Μνημοσύνης τὴ λίμνη».
Κι οἱ βασιλιάδες ποὺ εἶναι κάτω ἀπὸ τὴ γῆ θὰ σὲ σπλαχνιστοῦν,
καὶ θὰ σοῦ δώσουν νὰ πιεῖς ἀπὸ τὴ λίμνη τῆς Μνημοσύνης.
Καὶ δρόμο παίρνεις πολυσύχναστο, δρόμο ἱερό,
ποὺ κι ἄλλοι μύστες καὶ βακχευτὲς ξακουστοὶ πορεύονται. 15

Στὸν τελευταῖο στίχο, ἡ τυπικὴ ἐσχατολογία τῶν πιστῶν ποὺ μᾶς ἀφῆσαν τὶς χρυσὲς πλάκες ἀποδίδεται, γιὰ πρώτη φορὰ στὶς μαρτυρίες ποὺ σώθηκαν, σὲ «μύστες βακχευτές» —δηλαδή ὁπαδοὺς τοῦ Διόνυσου μὲ μυστικὲς θρησκευτικὲς δοξασίες. Ὁ Ἡρόδοτος (II, 81) ἐξομοίωκε τὶς βακχικὲς ταφικὲς πρακτικὲς μὲ τὶς ὀρφικὲς, προσθέτοντας ἐνδεικτικὰ ὅτι στὴν πραγματικότητά ἦταν πυθαγόρειες καὶ αἰγυπτιακές. Ὁ G. Zuntz (*Persephone*) εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι οἱ χρυσὲς δέλτοι χαρακτῆριζαν τοὺς πυθαγρείους, ἀλλὰ ἐδῶ ἡ σύνδεση μὲ τὸν Διόνυσο ὑποδηλώνει σχέσεις μᾶλλον μὲ τὸν ὀρφισμό. Ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ Ἡρόδοτου σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν σαφὴ ὅρια ἀνάμεσα στὶς αἱρέσεις, ἀλλὰ εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὸ ὅτι ὁ Διόνυσος ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ ἡ κεντρικὴ μορφή τοῦ ὀρφικοῦ μύθου γιὰ τὴ δημιουργία τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὶς στάχτες τῶν Τιτάνων ποὺ σκότωσαν καὶ ἔφαγαν τὸ θεῖο παιδί. Ὑπάρχουν, ἄλλωστε, πρόσφατες ἐνδείξεις καὶ γι' αὐτὸ τὸ σημεῖο, γιὰ τὸ 1951 βρέθηκαν ὁστέινα πινακία στὸν κεντρικὸ ναὸ τῆς Ὀλβίας, μιᾶς ἀρχαίας ἀποικίας τῶν Μιλησίων στὴν Κριμαία· σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἦταν χαραγμένο τὸ ὄνομα «ὀρφικοὶ» καθὼς καὶ μιὰ συντομογραφία τοῦ «Διόνυσου», ποὺ τὸ ὄνομά του ἐμφανίζεται ἐπίσης σὲ ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἄλλες πλάκες· βλ. ἐπίσης σημ. 157 καί, γιὰ διεξοδικότερη πραγμάτευση, τὸ πολῦτιμο ἄρθρο τοῦ M. L. West στὸ *ZPE* 45 (1982) 17-29. Στὴν Ὀλβία, σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο (IV, 78-80), κάποιος βασιλιάς Σκύλης εἶχε μνηθεῖ στὴ λατρεία τοῦ Βάκχειου Διόνυσου.

Ἡ ὁδηγία ποὺ δίνει τὸ 29 στὴ νεκρή, νὰ πεῖ δηλαδή «εἰμαι παιδί τῆς Γῆς καὶ τοῦ ἑναστρου Οὐρανοῦ», εἶναι αἰνιγματική, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε προϋποθέτει ἓνα δεσμὸ ἀνάμεσα στὸν νεκρὸ καὶ τοὺς πρῶιμους θεοὺς. Ἐναν τέτοιο δεσμὸ θὰ μπορούσε νὰ ἐκφράζει ὁ (ἴσως μεταγενέστερος) μῦθος γιὰ τὸν Διόνυσο καὶ τοὺς Τιτάνες· ἀλλὰ ἓνας σημαντικὸς πάπυρος, ποὺ ἀνακαλύφθηκε τὸ 1962 στὸ Δερβένι, κοντὰ στὴ Θεσσαλονίκη, φανερώνει ὅτι οἱ ὀρφικοὶ ἐνδιαφέρονταν ἀπὸ ἀρκετὰ νωρὶς γιὰ τὴν ἀλληλοδιαδοχὴ τῶν πρῶτων θεῶν. Ὁ πάπυρος, ποὺ βρέθηκε μισοκαμένος πάνω σὲ ἓναν τάφο τοῦ 330 π.Χ. περίπου, περιεῖχε ἓνα ἀλληγορικὸ σχόλιο, γραμμένο ἀπὸ κάποιον ἐξοικειωμένο μὲ τὴ σκέψη τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τοῦ Διογένη τοῦ Ἀπολλωνιάτη, σχετικὰ μὲ μιὰ θεογονία ποὺ ἀποδίδεται ἐπανειλημμένα στὸν Ὀρφέα. Τὸ σχόλιο δὲν περιέχει κανένα σημάδι πλατωνικῆς ἢ ἀριστοτελικῆς ἐπίδρασης, καὶ ὁ Walter Burkert (λ.χ. στὸ *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (Στουτγάρδη 1977), 473) ὑποθέτει ὅτι δὲν πρέπει νὰ γράφτηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸ 400 π.Χ. Αὐτὸ θὰ τοποθετοῦσε τὴν ἴδια τὴν ὀρφικὴ θεογονία — ἦταν συνταγμένη σὲ ἐξάμετρος στίχους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους παρατίθενται — στὸν 5ο αἰῶνα π.Χ., ἴσως μάλιστα καὶ στὸν 6ο. Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς στίχους ποὺ παρατίθενται συμπίπτουν ἢ σχεδὸν συμπίπτουν μὲ κομμάτια ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες «Ὀρφικὲς Ραψωδίες», γιὰ τὶς ὁποῖες βλ. σημ. 12. Αὐτὸ δὲν ἀλλάζει τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ αὐτὲς τὶς ρα-

ψωδίες ἀνήκει στὴν ἑλληνιστικὴ ἢ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ περίοδο, ἀλλὰ δείχνει ὅτι οἱ ἀπαρχές τῶν δοξασιῶν ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν καθαυτὸ ὀρφικὲς καὶ καταγράφονταν σὲ ἱεροὺς στίχους εἶναι πολὺ παλιότερες ἀπὸ ἐ,τι δέχονταν ὁ Wilamowitz καὶ ὁ Linforth.

Ἡ πλήρης δημοσίευση τοῦ παπύρου καθυστέρησε πολλὰ χρόνια, ἀλλὰ τώρα ἐτοιμάζεται ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς Τσαντσάνογλου καὶ Παράσσογλου τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης. Ὡς τὴν ἐμφάνισή της, κάθε συζήτηση εἶναι, ἀναγκαστικά, προσωρινή· ἀλλὰ ὁ καθηγητὴς R. Merkelbach δημοσίευσε πρόσφατα τὴ δική του ἐκδοχὴ γιὰ τὸ κείμενο, σὲ ἓνα παράρτημα (σ. 1-12) τοῦ *ZPE* 47 (1982), καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἔχουμε πάρει τὰ ἀκόλουθα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ὀρφικὸ ποίημα. Ἡ ἐφαρμογὴ καὶ ἡ συμπλήρωσή τους καθορίζονται μερικὲς φορὲς, ἐν μέρει, ἀπὸ τὰ συμφραζόμενά τους στὸ (ἐξαιρετικὰ ἀσυνάρτητο) ἀρχαῖο σχόλιο, ποὺ δὲν παρατίθεται ἐδῶ.

30 Ἐπιλεγμένοι στίχοι ἀπὸ τὸν «Ὀρφέα» τοῦ σχολιαστῆ τοῦ Δερβενίου (οἱ ἀριθμοὶ μέσα σὲ παρενθέσεις εἶναι μόνο γιὰ νὰ διευκολύνουν τὶς παραπομπές μας στὸ ἀντίστοιχο ἀπόσπασμα· οἱ ρωμαϊκοὶ καὶ ἀραβικοὶ ἀριθμοὶ ποὺ ἀκολουθοῦν ἀναφέρονται στίς στήλες καὶ στοὺς στίχους κάθε στήλης, ἀντίστοιχα):

(1) X, 5	(Κρόνος) δς μέγ' ἔρεξεν (τὸν Οὐρανόν) (πρβ. X, 7-8)
(2) X, 6	Οὐρανὸς Εὐφρονίδης, δς πρῶτιστος βασίλευσεν
(3) XI, 6	ἐκ τοῦ δὴ Κρόνος [α]ῖτις, ἔπειτα δὲ μητίετα Ζεὺς
(4) VII, 1	ἐξ ἀ[δύτοι]ο... χρῆσαι (ἐνν.: τὴν Νύκτα)
VII, 10	[ἡ δὲ] ἔχρησεν ἅπαντα τὰ οἱ θέ[μεις.....]αι
(5) IX, 1	Ζεὺς μὲν ἐπεὶ δὴ πατὴρ δ' εὐὸ πάρα [θέ]σφατ' ἀκούσα[ς]
(6) IX, 4	αἰδοῖον κα[τ]έπινεν, δς αἰθέρα ἔκθορε πρῶτος
(7) XII, 3-6	πρωτογόνου βασιλέως αἰδοίου, τοῦ δ' ἄρα πάντες ἀθάνατοι προσέφην μάκαρες θεοὶ ἡδὲ θέαναι καὶ ποταμοὶ καὶ κρῆναι ἐπήρατοι ἄλλα τε πάντα [δ]σσα τότε ἦν γεγαῶτ', αὐτὸς δ' ἄρα μόνος ἔγεντο.
(8) XIX, 3-6	Ὡκεανός... ἔμησατο... σθένος μέγα... εὐρὺν ῥέοντα, ; δηλ. μῆσατο δ' Ὡκεανοῖο μέγα σθένος εὐρὺν ῥέοντος (ἀνασύστ. Burkert κβ.)
(9) XX, 3	(σελήνη, πρβ. XX, 10) ἡ πολλοῖς φαίνει μερόπεσσι ἐπ' ἀπείρονα γαῖαν
(10) XXII, 9-10	μητρὸς ἐν φιλότῃ... θέλοντα μιχθῆναι, (πρβ. XXII, 1-2) μη[τρ]ὸς... ἑᾶς, ; δηλ. μητρὸς εἰς ἐθέλων μιχθήμεναι ἐν φιλότῃ (ἀνασύστ. Burkert κβ.)

- (1) [ὁ Κρόνος] πού πράξη ἔκανε μεγάλη [στὸν Οὐρανὸν]
- (2) ὁ Οὐρανός, τῆς Εὐφρόνης (δηλ. τῆς Νύχτας) ὁ γιός, πού πρῶτος βασίλευσε
- (3) ἀμέσως ἔπειτα ἀπ' αὐτὸν ὁ Κρόνος, κι ὕστερα ὁ Δίας ὁ συμβουλάτορας
- (4) πὼς [ἡ Νύχτα] προφήτευε μέσα ἀπὸ τὸ ἄδυτό της... καὶ προφήτευε καθεστὶ πού ἦταν θεμιτὸ γιὰ...
- (5) ὁ Δίας, ἀφοῦ ἄκουσε τοὺς χρησμούς ἀπ' τὸν πατέρα του,
- (6) κατὰπτε τὸ φαλλὸ [ἐκείνου] πού πρῶτος ξεπήδησε στὰ αἰθέρια
- (7) τοῦ φαλλοῦ τοῦ πρωτογέννητου βασιλιᾶ· κι ἀπ' αὐτὸν [ἀπ' αὐτό·] φῶτρωσαν ὅλοι οἱ ἀθάνατοι μακάριοι θεοὶ καὶ θεές, καὶ τὰ ποτάμια κι οἱ εὐφρόσυνες πηγές καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ὅσα ὑπῆρχαν τότε· αὐτὸς ὅμως μόνος του γεννήθηκε
- (8) μηχανεύτηκε τὴ μεγάλη δύναμη τοῦ Ὀκεανοῦ, μὲ τὰ πλατιά του ρεύματα
- (9) [ἡ σελήνη] πού φέγγει γιὰ πολλοὺς θνητοὺς πάνω ἀπὸ τὴν ἀπέραντη γῆ
- (10) ποθώντας νὰ σμίξει ἐρωτικά μὲ τὴ μητέρα του

Ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν ὀρφικὴ θεογονία πού μᾶς ἀποκαλύπτουν τὰ παραθέματα τοῦ σχολιαστῆ μοιάζει πολὺ μὲ τὴν ἡσιόδεια θεογονία, πού θὰ τὴν ἐξετάσουμε στὸ ὑποκεφάλαιο 5· αὐτὸ πού εἶναι ἐνδιαφέρον καὶ ἴσως ἐνδεικτικὸ εἶναι οἱ ἀποκλίσεις ἀπὸ αὐτὴν. Ὁ πρῶτος βασιλιάς στὰ οὐράνια εἶναι ὁ Οὐρανός· εἶναι ὅμως γιὸς τῆς Νύχτας (2) (δηλαδὴ στὸ 30), πού ἐπομένως ἔχει τὴν ἴδια θέση μὲ τὸ ἀρχικὸ Χάος τοῦ Ἡσιόδου (31, 1) —καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν πληροφορία τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ 15. Κατόπιν ὁ Κρόνος γίνεται βασιλιάς μὲ μιὰ «μεγάλῃ (ἢ φοβερῇ) πράξῃ» (1), πού εἶναι μᾶλλον ὁ εὐνουχισμὸς τοῦ Οὐρανοῦ, ὅπως στὸν Ἡσιόδο (39). Ὁ ἐπόμενος βασιλιάς εἶναι ὁ Δίας (3). πού προφανῶς δέχεται χρησμούς τόσο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κρόνο (5) ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ Νύχτα στὸ ἄδυτό της (4). Ὁ Δίας δὲν καταβροχθίζεται ἀπὸ τὸν Κρόνο, ὅπως στὸν Ἡσιόδο, ἀλλὰ καταπίνει ὁ ἴδιος ἓνα φαλλὸ (6), καὶ μάλιστα τὸν ἴδιο τὸ φαλλὸ τοῦ Οὐρανοῦ, πού τὸν εἶχε κόψει ὁ Κρόνος (7, 1). Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς πράξης εἶναι νὰ ξεφυτρώσουν ἀπὸ τὸν Δία ὅλα —οἱ θεοὶ καὶ οἱ θεές, τὰ ποτάμια, οἱ πηγές, τὰ πάντα (7, 2-4), σίγουρα χωρὶς νὰ ἐξαιροῦνται ὁ Πόντος καὶ (8) ὁ Ὀκεανός (ὅπως σὲ ἓνα πολὺ ὅμοιο ἐδάφιο τῶν Ραψωδιῶν, ἀπόσπ. 167 Kern), καθὼς καὶ ἡ σελήνη (9). Τέλος, ὁ Δίας σμίγει μὲ τὴ μητέρα του (10) —τὴ Ρέα, πού πιθανότατα ταυτίζεται ἐδῶ, ὅπως καὶ στὶς Ραψωδίες, μὲ τὴ Δήμητρα. Ὁ καρπὸς αὐτῆς τῆς ἐνώσεως πρέπει νὰ ἦταν (ὅπως ὑποδεικνύει ὁ Burkert) ἡ Περσεφόνη, μὲ τὴν ὁποία ἴσως συνουσιάστηκε κατόπιν ὁ Δίας, γιὰ νὰ γεννηθεῖ ἔτσι ἡ χθόνια μορφή τοῦ Διόνυσου.

Σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ἀφήγησιν ὑπάρχουν μερικὰ στοιχεῖα τῆς μεταγενέστερης περιγραφῆς πού βρίσκουμε στὶς Ραψωδίες, ἀλλὰ ὅμως ἀποκλείονται —ιδιαίτερα ὁ φτερωτὸς θεὸς Φάνης (βλ. σημ. 16). Ἀλλὰ, σύμφωνα μὲ τὶς Ραψωδίες (ἀπόσπ. 167 Kern), ὁ Φάνης καταβροχθίστηκε ἀπὸ τὸν Δία στὰ βάθη τῆς Νύχτας, καὶ ἔτσι σχηματίζουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἓνα μεταγενέστερο, πιδ σεμνότυφο γοῦστο ἀντικατέστησε τὸν φαλλὸ μὲ τὸ Φάνη. Ἀπὸ ποῦ προέρχεται ὁ φαλλός; Προ-

φανώς, όπως οι περισσότερες άλλες λεπτομέρειες του μύθου της Διαδοχής (σ. 58 κέ.), από ανατολικές πηγές. Στόν χουρριτοχεττιτικό μύθο για τόν Κουμαρμπί, πού περιγράφεται στη σ. 60, ο Κουμαρμπί κόβει τὸ φαλλὸ τοῦ θεοῦ-οὐρανοῦ τὸν καταπίνει, μένει ἔγκυος καί, ἔπειτα ἀπὸ ἕναν ἐπώδυνο τοκετό, γεννάει τὸ θεὸ τῆς θύελλας. Αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ φαίνεται ὅτι ξένισε ὑπερβολικὰ τὸν Ἡσίοδο ἢ τὶς ἀμεσες πηγές του· ἡ πράξη τοῦ εὐνουχισμοῦ διατηρεῖται (βλ. 39), ἀλλὰ στὴν ἑλληνικὴ παραλλαγὴ ὁ φαλλὸς πέφτει, ἀπλῶς, στὴ θάλασσα· αὐτὸ πού καταπίνει ὁ Κρόνος (πού κατὰ τὰ ἄλλα ἀντιστοιχεῖ στόν Κουμαρμπί) εἶναι τὰ παιδιὰ του — μιὰ πιδ «ἡπια» ἀντίληψη, πού εἶναι πιθανὸ νὰ ἀποτελοῦσε ἐπίσης ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα τῆς λαϊκῆς παράδοσης. Ἀρχίζουμε τώρα νὰ ὑποπτευόμαστε ὅτι ὁ «Ὀρφέας» διατήρησε τὴν ἀρχικὴ ἀνατολικὴ ἐκδοχὴ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἕνας θεὸς μένει ἔγκυος καταπίνοντας τὸν κομμένο φαλλό· ἀλλὰ δὲν εἶναι ὁ ἴδιος ὁ εὐνουχιστὴς πού τὸ κάνει αὐτό, οὔτε ἐκτοπιζεται μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἀπὸ τὸ θεὸ τῆς θύελλας. Ἀντίθετα, ὁ θεὸς τῆς θύελλας (ὁ Δίας) καταπίνει τὸ φαλλό, πού φαίνεται ὅτι διατηρήθηκε ὡς σύμβολο ἢ ὄργανο τῆς γένεσης, γιὰ νὰ παραγάγει ὁλόκληρο τὸ σύμπαν, σὲ μιὰ δευτέρη καὶ τελικὴ δημιουργία — ἀκριβῶς ὅπως θὰ κάνει καὶ ὁ Φάνης, στὴ μεταγενέστερη ἐκδοχὴ πού περιγράφεται στὶς Ραψωδίες.

Ἀκόμα καὶ μὲ τὶς πρόσφατες ἀνακαλύψεις, ἡ σχέση τῶν ὀρφικῶν δοξασιῶν μὲ τὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἐπουσιδῶδης. Τὸ νέο ὕλικό πού ἤρθε στὸ φῶς ἐνισχύει τὴν προτεραιότητα τῆς Νύχτας — πού ἴσως σχετίζεται μὲ τὴν ἡσιόδεια ἰδέα τοῦ ἀρχικοῦ Χάους — καθώς καὶ ἕνα πλήθος ἀπὸ κοσμογονικὰ καὶ θεογονικὰ διανθίσματα τοῦ Ἡσίοδου στὸν 5ο, ἴσως ἀκόμα καὶ στὸν 6ο π.Χ. αἰῶνα. Οἱ ὀρφικὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο δὲν εἶναι πολλές, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν πάπυρο τοῦ Δερβενίου, ἀλλὰ εἶναι σημαντικὲς ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι φαίνεται νὰ ἀποκαθιστοῦν καὶ νὰ ἀναπτύσσουν μοτίβα παρμένα ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ μύθο τῆς Διαδοχῆς, πού ὁ ἴδιος ὁ Ἡσίοδος τὸν εἶχε ἀμβλύνει, ἰδιαίτερα στὸ θέμα τῆς ἐγκυμοσύνης τοῦ Δία καὶ τῆς συνακόλουθης γέννησης ὁλόκληρης τῆς φύσης. Αὐτὸ κάνει πιθανότερη τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Φερεκύδης ἀπὸ τὴ Σύρο, καὶ ἴσως ἐπίσης ὀρισμένοι προσωκρατικοὶ τοῦ 6ου αἰῶνα, πῆραν μερικὲς ἰδέες τους ἀπὸ ἀνατολικὲς πηγές. Ξέχωρα ἀπὸ αὐτό, ἡ βασικὴ πρωτοτυπία τῆς θεογονίας πού περιγράφεται στὸν πάπυρο τοῦ Δερβενίου βρισκόταν ἴσως στὴν ἰδέα τοῦ ἐνὸς καὶ μοναδικοῦ δημιουργοῦ θεοῦ, ὅπου συνδυάζονταν οἱ δημιουργικὲς δυνάμεις τοῦ βαβυλωνιακοῦ Μαρδούκ (βλ. σ. 58) μὲ τὸ θέμα τῆς σεξουαλικῆς γένεσης, πού συναντοῦμε στὴ Θεογονίᾳ τοῦ Ἡσίοδου. Ἀλλὰ ἴσως, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον νὰ τὸ ἔχει ἡ νέα διάσταση πού μᾶς ἀποκαλύπτουν οἱ χρυσὲς πλάκες· γιὰ τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν πλακῶν ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὑπῆρχαν ἄνθρωποι στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα, ἂν ὅχι καὶ νωρίτερα, πού συνδύαζαν τὶς κοσμογονικὲς δοξασίες μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴ μετα-

θανάτια τύχη τῆς ψυχῆς. Αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ δὲν φαίνεται ὅτι ἔκαναν οἱ μυημένοι στὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, καὶ ἐξηγεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν παραγωγικὴ καὶ σφαιρικὴ ἀντίληψη ποὺ εἶχε ἰδιαίτερα ὁ Ἡράκλειτος γιὰ τὸν κόσμο.

5. Η ΗΣΙΟΔΕΙΑ ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΑ ΚΑΙ Ο ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΥΡΑΝΟ

Ἀπὸ μιὰν ἀποψη, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετάσουμε τὸ ἔργο τοῦ Ἡσίοδου πρὶν ἀπὸ τὶς ὀρφικὲς δοξασίες, ἀφοῦ ἡ *Θεογονία* καὶ τὸ *Ἔργα καὶ ἡμέραι* ἔχουν συντεθεῖ. πιθανῶς, στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰῶνα π.Χ., καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἀναπτύσσονται ἀπὸ τοὺς «ὀρφικοὺς» καὶ ἄλλους εἶναι ὀλοφάνερα ἐπηρεασμένα, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Ἡσίοδου. Ἀνήκουν ὅμως σὲ μιὰ παράδοση λαϊκῶν, μὴ ἀναλυτικῶν ἰδεῶν γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὴν ἐξέλιξή του, καὶ ἡ παράδοση αὐτὴ ἐκφράζεται σποραδικὰ στὸ ἔργο τοῦ Ὀμήρου (βλ. ὑποκεφ. 1-3). Ὁ Ἡσίοδος, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, παρόλο ποὺ συνέθεσε τὰ ἔργα τοῦ μόνο μιὰ γενιὰ περίπου ἔπειτα ἀπὸ τὸ δημιουργὸ (ἢ τοὺς δημιουργοὺς) τῆς *Ἰλιάδας* καὶ τῆς *Ὀδύσσειας*, ἀντιπροσωπεύει μιὰ ὀλοφάνερα νέα προσπάθεια νὰ συστηματοποιηθοῦν οἱ ἀρχαῖοι μῦθοι. Καὶ αὐτὸς ἐπίσης ἀσχολεῖται μὲ τὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν θεῶν καὶ τῶν θεαινῶν ἀλλὰ καὶ πρὸς πῶς πρωτόγονες δυνάμεις, ὅμως ἔχει τὴν ἐκδηλῆ πρόθεσιν ὅχι μόνον νὰ βάλει κάποιον τάξιν σὲ ἓνα πανάρχαιο μυθικὸ ὕλικο, ἀλλὰ καὶ νὰ καταδείξει τὶς ἐσχάτες πηγὲς τῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ μεγαλείου τοῦ Δία. Στὶς ἐπόμενες σελίδες θὰ ξεχωρίσουμε καὶ θὰ δώσουμε ἰδιαίτερη προσοχὴ στὶς κοσμογονικὲς ἐξελίξεις ποὺ περιγράφονται στὴ *Θεογονία* καὶ ποὺ ὀδηγήσαν σ' αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα· ἀλλὰ καὶ τὸ *Ἔργα καὶ ἡμέραι*, ποὺ τονίζει ὅτι ἡ τελικὴ ἐξουσία τοῦ Δία πάνω στὸν κόσμον βρίσκεται σὲ συμφωνία μὲ τὴν Τάξιν ἢ τὴ Δικαιοσύνη (*Δίκη*), εἶναι πιθανὸ νὰ ἐπηρέασε, ἂν καὶ πῶς ἔμμεσα, τὶς προσωκρατικὲς ιδέες —ἰδιαίτερα, μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Ἡράκλειτου, τὴν ἀντίληψη ὅτι ὑπάρχει μιὰ κρυμμένη, βαθύτερη ἀρμονία στὸν κόσμον (βλ. σχετικὰ ὑποκεφ. 7).

31 Ἡσίοδος, *Θεογονία* 116:

<i>Ἦ τοι μὲν πρώτιστα Χάος γένετ', αὐτὰρ ἔπειτα</i>	116
<i>Γαῖ' εὐρύστερνος, πάντων ἔδος ἀσφαλὲς αἰεὶ,</i>	117
<i>Τάρταρά τ' ἠερόεντα μυχῶ χθονὸς εὐρυοδείης,²⁴</i>	119
<i>ἦδ' Ἔρος, δς κάλλιστος ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσι,</i>	120
<i>λυσιμελής, πάντων δὲ θεῶν πάντων τ' ἀνθρώπων</i>	
<i>δάμναται ἐν στήθεσσι νόον καὶ ἐπίφρονα βουλήν.</i>	
<i>ἐκ Χάος δ' Ἔρεβός τε μέλαινά τε Νὺξ ἐγένοντο·</i>	
<i>Νυκτὸς δ' αὖτ' Αἰθήρ τε καὶ Ἥμερῃ ἐξεγένοντο,</i>	

- οὗς τέκε κνυσμένη Ἐρέβει φιλότῃ μιγεῖσα. 125
Γαῖα δέ τοι πρῶτον μὲν ἐγένετο ἴσον ἑαυτῇ
Οὐρανὸν ἀστερόενθ', ἵνα μιν περὶ πάντα καλῶπτοι,
ῥφρ' εἴη μακάρεσσι θεοῖς ἔδος ἀσφαλὲς αἰεὶ.
γείνατο δ' Οὐρεα μακρὰ, θεῶν χαρίεντας ἐναύλους
Νυμφέων, αἳ ναίουσιν ἄν' οὐρεα βησσήεντα. 130
ἡ δέ καὶ ἀτρύγετον πέλαγος τέκεν, οὔδατι θυῖον,
Πόντον, ἄτερ φιλότῃτος ἐφιμέρου· αὐτὰρ ἔπειτα
Οὐρανῷ ἐννηθεῖσα τέκ' Ὠκεανὸν βαθυδίνην,
Κοῖόν τε Κροῖόν θ' Ὑπερίονα τ' Ἰαπετόν τε...²⁵
- Ἔτσι λοιπὸν πρὶν ἀπ' ὅλα γενήθηκε τὸ Χάος, κι ἔπειτα 116
 ἡ εὐρύτερη ἡ Γαῖα, τῶν πάντων στέρεη ἔδρα παντοτινῇ, 117
 καὶ τὰ καταχνησμένα Τάρταρα σὲ μιὰ κόχη τῶν ἀπλωτῶν τῆς γῆς ἐγκάτων, 119
 κι ὁ Ἔρως, ὁ ὠραιότερος ἀπ' τοὺς ἀθάνατους θεοὺς, 120
 αὐτὸς ποὺ λύνει τοῦ κορμοῦ τὰ μέλη καὶ σὲ θεῶν κι ἀνθρώπων
 τὰ στήθια δαμάζει τὸ νοῦ καὶ τῇ συνετῇ ὁρμήναια.
 Καὶ ἀπὸ τὸ Χάος γενήθηκαν τὸ Ἐρεβος κι ἡ μαύρη Νύχτα·
 κι ἀπὸ τῇ Νύχτα πάλι γενήθηκαν ὁ Αἰθέρας καὶ ἡ Ἡμέρα,
 ποὺ τοὺς ἔπαισε καὶ τοὺς γέννησε ἀφοῦ ἔσμιξε ἐρωτικά μὲ τὸ Ἐρεβος. 125
 Καὶ ἡ Γαῖα πρῶτα ἀπ' ὅλα γέννησε τὸν ἑναστρο Οὐρανὸν,
 ἴσο μ' αὐτὴν, γιὰ νὰ τῇ σκεπάξει ὀλοτρόγυρα,
 γιὰ νὰ ἔναι στέρεη ἔδρα παντοτινῇ γιὰ τοὺς μακάριους θεοὺς.
 Ἐπειτὰ γέννησε ψηλὰ βουνά, χαριτωμένες κατοικίες τῶν θεῶν
 Νυμφῶν, ποὺ μένουν στὰ βουνὰ τὰ δασωμένα. 130
 Αὐτὴ γέννησε καὶ τὸ πέλαγος τὸ ἀνήσυχο, ποὺ κοχλάζει φουρτουνιασμένο,
 τὸν Πόντο, χωρὶς ἡδονικὸ σμίξιμο· κι ὕστερα,
 ἀφοῦ πλάγιασε μὲ τὸν Οὐρανὸν, γέννησε τὸν Ὠκεανόν, βαθὺ κι ὁρμητικόν,
 καὶ τὸν Κοῖο καὶ τὸν Κροῖο καὶ τὸν Ὑπερίονα καὶ τὸν Ἰαπετόν...

Ὁ συγγραφέας τῆς Θεογονίας ἀποφάσισε νὰ ἀνιχνεύσει τὴν καταγωγὴ τῶν θεῶν ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου, καὶ τὸ 31 εἶναι ἡ περιγραφὴ του γιὰ τὰ πρῶτα στάδια, στὰ ὁποῖα ἡ δημιουργία κοσμολογικῶν στοιχείων, ὅπως ὁ Οὐρανός, ὁδηγεῖ βαθμιαία στὴ γέννηση ἀρίστων, ἀλλὰ ἐντελῶς ἀνθρωπομορφικῶν μυθικῶν προσώπων, ὅπως οἱ Τιτάνες. Ὅμως αὐτὴ ἡ ποιητικὴ κοσμογονία, ποὺ τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι συντέθηκε τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ., δὲν ἐπινοήθηκε ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο: οἱ σποραδικὲς ἀνακολουθεῖς τῆς καὶ οἱ ἐπαναλήψεις τῶν φάσεων ὑποδηλώνουν ὅτι εἶναι σύνθεση τουλάχιστο δύο παλιότερων παραλλαγῶν. Λόγου χάριν, τὸ Ἐρεβος (ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει χεττιτικὴ ἐτυμολογία), ἀν καὶ διακρίνεται γιὰ κάποια ἀοριστία στὸν Ὅμηρο, πρέπει νὰ συσχετιστεῖ τοπικὰ μὲ τὸ ὅλο σύμπλεγμα Γαῖα-Τάρταρος (Ἐρέβεσφιν ὑπὸ χθονός στὴ Θεογονία 669)· ὥστόσο δημιουργεῖται μετὰ τῇ Γαίᾳ καὶ τὸν Τάρταρο. Μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ὡς τοπικὴ διαφοροποίηση,

ὅπως τὰ Ὅρη καὶ ἡ Θάλασσα (Πόντος) παράγονται ἀπὸ τὴ Γαῖα ὡς τοπικὲς διαφοροποιήσεις· ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν θὰ ἦταν φυσικὸ νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὸν Τάρταρον ἢ τὴ Γαῖα καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ Χάος. Χωρὶς ἀμφιβολία, τοποθετεῖται μαζί με τὴ Νύχτα, ἐπεὶδὴ μοιράζεται μαζί της ἓνα σημαντικὸ γνῶρισμα (τὴ σκοτεινιά), ὅπως ὁ Αἰθὴρ τοποθετεῖται μαζί με τὴν Ἡμέρα. Τὰ στοιχεῖα ποὺ γεννιοῦνται εἶναι ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς γεννήτορες (λ.χ. ὁ Αἰθὴρ καὶ ἡ Ἡμέρα ἀπὸ τὸ Ἑρεβος —στὸ ὁποῖο τὸ οὐδέτερο γένος του δὲν ἀπαγορεύει τίς γονικὲς δραστηριότητες— καὶ τὴ Νύχτα) ἢ παρόμοια (τὸ Ἑρεβος καὶ ἡ Νύχτα ἀπὸ τὸ Χάος) ἢ εἶναι τοπικὲς διαφοροποιήσεις. Ἀλλὰ μερικὲς γεννήσεις δὲν μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν με καμιά ἀπὸ αὐτὲς τίς ἀρχές —ἰδιαίτερα ἡ γέννησις τοῦ Οὐρανοῦ ἀπὸ τὴ Γαῖα. Παρατηροῦμε καὶ πάλι μιὰν ἀσυνέπεια στὴ μέθοδο παραγωγῆς. Ὁ Ἑρως παράγεται στὸ πρῶτο στάδιο τῆς διαφοροποίησης, πιθανῶς γιὰ νὰ δώσει μιὰ ἀνθρωπομορφική, σεξουαλικὴ ἐξήγησιν τῶν κατοπινῶν διαφοροποιήσεων. Ὅμως δὲν χρησιμοποιεῖται με συνέπεια. Ἡ Γαῖα, στὸ στίχο 132, παράγει τὸν Πόντο «χωρὶς ἡδονικὸ σμίξιμον»· στὸ στίχο 125 ἡ Νύχτα σμίγει με τὸ Ἑρεβος, ἀλλὰ στὸν 213 γεννάει καὶ πάλι «χωρὶς νὰ πλαγιάσῃ με κανένα»· στὸν 123 τὸ Χάος καὶ στὸν 126 ἡ Γαῖα παράγουν ἀνεξάρτητα ἀπογόνους, ἂν καὶ ὑπάρχει ἤδη ὁ Ἑρως. Ἀμέσως μόλις δημιουργήσῃ μόνη της τὸν Πόντο, στὸν 132, ἡ Γαῖα παράγει τὸν Ὠκεανὸ (μιὰ πῖθ προσωποποιημένη ὄντοτητα), σμίγοντας με τὸ γιὸ καὶ σύζυγόν της Οὐρανόν.²⁶

«Πρὶν ἀπ' ὅλα γεννήθηκε τὸ Χάος»: ἡ προτεραιότητα τοῦ Χάους εἶναι ἀξιοσημείωτη, καὶ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε προσεχτικὰ τί μπορεῖ νὰ ἐννοοῦσε ὁ Ἡσιόδος ἐδῶ με τὴ λέξιν Χάος. Μποροῦμε νὰ ἀπορρίψουμε ἀμέσως τρεῖς ἐρμηνεῖες: (α) Ὁ Ἀριστοτέλης (*Φυσ. Δ* 1, 208 b 29) θεωροῦσε ὅτι ἐννοεῖ τὸ διάστημα. Ὅμως αὐτὴ ἡ ἐννοία εἶναι πολὺ μεταγενέστερη ἀπὸ τὴ *Θεογονία*. Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Πυθαγόρα, κατόπιν με περισσότερη σαφήνεια στὸν Ζήνωνα τὸν Ἐλεάτη καὶ με τὴ μεγαλύτερη σαφήνεια στὸν *Τίμαιον* τοῦ Πλάτωνα. (β) Οἱ στωικοὶ ἀκολούθησαν τὸν Ζήνωνα τὸν Κιτιέα (λ.χ. *SVF* I, 103), ποὺ ἴσως πῆρε τὴν ἰδέαν ἀπὸ τὸν Φερεκύδην τῆς Σύρου (*DK* 7 b 1a), παράγοντας ἐτυμολογικὰ τὸ χάος ἀπὸ τὸ ρῆμα *χέεσθαι* καὶ συνεπῶς ἐρμηνεύοντάς το ὡς αὐτὸ ποὺ χύνεται, δηλαδὴ νερό. (γ) Ἡ σημερινὴ γνωστὴ ἐννοία τοῦ χάους ὡς ἀταξίας φαίνεται λ.χ. στὸν Λουκιανόν (*Ἑρωτες* 32), ὅπου τὸ χάος ἐρμηνεύεται ὡς ἄτακτη, ἄμορφη ὕλη. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία, πάλι, μπορεῖ νὰ ἔχῃ στωικὴ προέλευσιν.

Τὸ οὐσιαστικὸ αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ *Ἵχα*, ποὺ σημαίνει «ἄνοιγμα, χάσμα, χασμουρητό», ὅπως στὰ ρήματα *χαίνειν*, *χάσκειν* κτλ. Ἀπὸ τίς βεβαιωμένες χρήσεις τῆς λέξεως πρὶν ἀπὸ τὸ 400 π.Χ., ἡ μία ομάδα ἀναφέρεται ἀπλῶς στὸ κοσμογονικὸ Χάος αὐτοῦ τοῦ ἐδάφιου (ὅπως ὁ Ἀκουσίλαος στὸ 18, ὁ Ἀριστοφάνης στοὺς *Ὀρχίμβες* 693 καὶ στίς *Νεφέλες* 627)· ἡ ἄλλη ομάδα ἔχει τὸ εἰδικὸ

νόημα «άέρας», με την έννοια του χώρου ανάμεσα στον οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ, τοῦ χώρου ὅπου πετοῦν τὰ πουλιὰ (ὅπως στὸν Βακχυλίδη 5, 27, στὸν Εὐριπίδη ἀπόσπ. 448 (Ναυκ²), στὸν Ἀριστοφάνη *Νεφέλες* 424, **Οἱ Ὀρνίθες* 1218). Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποπτευθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ ποιητικὸς καὶ ἴσως πρωτότυπος τρόπος ποῦ ὁ Βακχυλίδης χρησιμοποιοῖ τὴ φράση ἐν ἀτρύτῳ χάει (μετὰ τὴν έννοια τοῦ χώρου ὅπου πετάει ὁ αἰτός, τοῦ ἐλευθέρου αἰέρα, κατ' ἀντιδιαστολὴ μετὰ τὴ γῆ ἢ τὴ θάλασσα) ἔγινε ἀντικείμενο συνειδητῆς μίμησης ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη καὶ τὸν Ἀριστοφάνη, εἴτε λυρικά (**Οἱ Ὀρνίθες* 1218) εἴτε ὡς βολικὴ, ἀν καὶ ὄχι ἀπαραίτητα σοβαρὴ ἐρμηνεία τοῦ κοσμογονικοῦ χάους, γιὰ τὸ ὅποιο μιλάει ὁ Ἡσίοδος. Οἱ ἐνδείξεις λοιπὸν ποῦ ὑπάρχουν δὲν ὑποδηλώνουν καμιά ἐκτεταμένη χρῆση τοῦ ὅρου χάος μετὰ τὴν έννοια τοῦ διαστήματος ἀνάμεσα στὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ, παρόλο ποῦ εἶναι βέβαιο ὅτι αὐτὴ ἡ χρῆση ἦταν γνωστὴ. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἐξετάσουμε μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ τῆς λέξης στὴν ἴδια τὴ *Θεογονία*:

32 Ἡσίοδος, *Θεογονία* 695 (Ἡ Δίᾳς ἐξακοντίζει κεραυνούς κατὰ τῶν Τιτάνων):

ἔξεε δὲ χθὼν πᾶσα καὶ Ὠκεανοῖο ῥέεθρα 695

πόντος τ' ἀτρύγετος· τοὺς δ' ἄμφεπε θερμὸς ἀντμῆ

Τιτῆρας χθονίους, φλόξ δ' αἰθέρα διᾶν ἔκανε

ἄσπετος, ὅσσε δ' ἄμερδε καὶ ἰφθίμων περ ἐόντων

αὐγὴ μαρμαίρουσα κεραυνοῦ τε στεροπῆς τε.

καῦμα δὲ θεσπέσιον κατέχεν Χάος· εἴσατο δ' ἅντα 700

ὀφθαλμοῖσι ἰδεῖν ἥδ' οὔασι ὅσσαν ἀκοῦσαι

αὐτως ὡς εἰ Γαῖα καὶ Οὐρανὸς εὐρὺς ὑπερθε

πίλνατο· τοῖος γάρ κε μέγας ὑπὸ δοῦπος δρώρει...

Κόχλαζε ὅλη ἡ γῆ καὶ τοῦ Ὠκεανοῦ τὰ ρεύματα 695

καὶ ἡ θάλασσα ἡ ἀνήσυχη· καὶ αὐτοὺς, τοὺς χθονίους

Τιτάνες, ζεστὴ πνοὴ τοὺς τύλιξε, καὶ ἄσβεστη φλόγα ἔφτασε

ὡς τὸν θεῖο αἰθέρα, καὶ ἡ λάμψη ἡ τρεμουλιαστὴ τοῦ κεραυνοῦ

καὶ τῆς ἀστραπῆς τύφλωσε ὡς καὶ τῶν δυνατῶν τὰ μάτια.

Καὶ κάψα καταπληκτικὴ κυρίεψε τὸ Χάος· καὶ ἦσαν 700

τὸ ἔθιο, στ' ἀκουσμα καὶ στὴ θεωρίᾳ, σάμπως ἡ Γαῖα καὶ ὁ πλατὺς

ὁ Οὐρανὸς πάνθ' ἐκ τῆς νὰ σίμωναν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο·

γιατὶ τέτοιοις μεγάλους γδοῦπος θεὸς νὰ γεννιόταν...

Ἐπάρχουν διαφωνίες γύρω ἀπὸ τὸ ἐρώτημα ποιά περιοχὴ τοῦ κόσμου ἀντιπροσωπεύει τὸ Χάος στὸ στίχο 700. Εἴτε (α) ἀντιπροσωπεύει ὁλόκληρο τὸν κάτω κόσμον ἢ ἓνα μέρος του: ὑπάρχει μιὰ ἀνάλογη χρῆση στὴ *Θεογονία* 814 (35), σὲ μιὰ ἀπὸ τίς ἐμβόλιμες παραλλαγές· εἴτε (β) ἀντιπροσωπεύει τὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ τὸν αἰθέρα. Ἀλλὰ εἶναι δύσκολο νὰ δεχθοῦμε τὴν πρώτη ἐκδοχή: γιατί ἄραγε ἡ κάψα νὰ διεισδύει ὡς τὸν κάτω κόσμον; (Στοὺς στίχους 681

κέ. οἱ δονήσεις πού προκαλοῦν τὰ βλήματα ἔχουν πράγματι τέτοια ἐμβέλεια, αὐτὸ ὅμως εἶναι φυσικὸ καὶ ποιητικὰ ἀποτελεσματικόν.) Οἱ Τιτάνες δὲν βρίσκονται στὸν κάτω κόσμον, ἀλλὰ στὸ βουνὸ "Οὐρος (632): ἔχουμε διαβάσει λίγο πιὸ πάνω ὅτι ἡ λάμψη φτάνει ὡς τὸν αἰθέρα, καὶ εἶναι λογικὸ νὰ προσθέσει ὁ ποιητὴς ὅτι καὶ ἡ κάψα ἐπίσης γέμισε ὁλόκληρον τὸν ἐνδιάμεσον χῶρον. Στὶς ἐπόμενες γραμμὲς ὁ ποιητὴς φαντάζεται τὴ γῆ καὶ τὸν οὐρανὸ νὰ συγκρούονται —καὶ πάλι εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἔμφαση δὲν δίνεται στὸν κάτω κόσμον. "Ενας ἀντικειμενικὸς κριτὴς θὰ συμπέρανε ὅπωςδήποτε ὅτι τὸ Χάος στὸ στίχο 700 περιγράφει τὸ χῶρον πού βρίσκεται ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ τὸν οὐρανόν.

Παίρνοντας ὑπόψην μας τὸ βασικὸ νόημα τοῦ ὅρου «χάος» (ὡς χάσματος, δηλαδὴ ὀριοθετημένου διαστήματος, καὶ ὅχι «κενοῦ» ἢ ὅτιδήποτε παρόμοιου),²⁷ μιὰ βεβαιωμένη χρῆση τοῦ ὅρου στὸν 5ο αἰῶνα μὲ τὴν ἔννοια τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ, καθὼς ἐπίσης καὶ μιὰ ἄλλη χρῆση τῆς λέξης στὴ *Θεογονία*, ὅπου τὸ νόημα εἶναι πιθανότατα τὸ ἴδιο, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε μὲ προσοχὴ καὶ σοβαρότητα μιὰ ἑρμηνεῖα πού προτάθηκε κυρίως ἀπὸ τὸν Cornford (λ.χ. *Principium sapientiae* 194 κέ.), καὶ συγκεκριμένα ὅτι ἡ φράση *Χάος γένετ'* στὸν πρῶτον στίχον τοῦ 31 ὑπονοεῖ ὅτι δημιουργήθηκε τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ τὸν οὐρανόν· δηλαδὴ ὅτι τὸ πρῶτον στάδιον τῆς κοσμογονίας ἦταν ὁ διαχωρισμὸς τῆς γῆς ἀπὸ τὸν οὐρανόν. Αὐτὴ ἡ ἐξήγηση δὲν θὰ μπορούσε νὰ συμβιβαστεῖ μὲ ἓνα ἀναμφισβήτητον γνώρισμα τῆς κοσμογονίας: τὴν ἀναβολὴ τῆς γέννησης τοῦ Οὐρανοῦ ὡς ἓνα δεῦτερον στάδιον, στοὺς στίχους 126 κέ. ('*Η* γέννησις ἀπὸ τὸ Χάος, στοὺς στίχους 123 κέ., καὶ ἡ γέννησις ἀπὸ τὴ Γαῖα, στοὺς στίχους 126 κέ., μποροῦν νὰ γίνουν ταυτόχρονα.) Ἐξῆς ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἰδιομορφίαν, οἱ ἄλλοι ὅροι ταιριάζουν στὴν προτεινόμενη ἑρμηνεῖα: ἡ γῆ, μαζὶ μὲ τὸ προσάρτημά της τὸν Τάρταρον, ἐμφανίζεται ἀμέσως μόλις δημιουργηθεῖ τὸ χάσμα· τὸ ἴδιο καὶ ὁ "Ερως, πού μὲ τὴν πιὸ συγκεκριμένη μορφή του (ὡς βροχὴ/σπέρμα) ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ σύμφωνα μὲ ποιητικὰς ἀναφορές.²⁸ Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ καθυστέρησε ἡ ρητὴ περιγραφή τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ Οὐρανοῦ στὴν ἡσιόδεια κοσμογονία ἐξαιτίας τῆς συγκεχυμένης χρήσης δύο ξεχωριστῶν ἀφηγήσεων (μιὰ σύγχυση πού ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες λεπτομέρειες τῆς ἡσιόδειας κοσμογονίας), καὶ νὰ ὑποδηλώνεται στὸ στίχον 116, στὸ πρῶτον κιόλας στάδιον τῆς κοσμογονίας. Ὁ διαχωρισμὸς τῆς γῆς ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ἐπαναλαμβάνεται βέβαια στὴ *Θεογονία*, αὐτὴ τὴ φορὰ σὲ ἐντελῶς μυθολογικὴ μορφή, μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τοῦ Κρόνου (39): ἀλλὰ εἶναι εὐκολότερον νὰ δεχθοῦμε τὴν ἐπανάληψιν ἀφηγήσεων μὲ διαφορετικὸ λογικὸ χαρακτήρα (ἡμιορθολογικὸ καὶ μυθολογικόν) παρὰ τὴν ἐπανάληψίν τους στὸ ἴδιον ἡμιορθολογικὸ ἐπίπεδον.

'Η ἑρμηνεῖα τοῦ Cornford ἴσως νὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ ρῆμα πού χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ περιγραφεῖ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς κοσμογονίας: ὅχι ἦν ἀλλὰ γένετ', πού ἴσως νὰ ὑπονοεῖ ὅτι τὸ Χάος δὲν ἦταν ἡ αἰώνια προϋπόθεσις ἐνὸς δια-

φοροποιημένου κόσμου, αλλά μιὰ τροποποίηση αὐτῆς τῆς πρωταρχικῆς κατάστασης. (Ὁ Ὅσιος ἢ ἡ πηγὴ τοῦ ἀποκλείεται νὰ θεωροῦσαν ὅτι ἡ γενεσιουργὸς οὐσία δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ τίποτα.) Ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ γῆ ἦταν ἀρχικὰ ἐνωμένη μὲ τὸν οὐρανὸν μπορεῖ νὰ ἦταν τόσο κοινὴ (βλ. σ. 56-58), ὥστε ὁ Ὅσιος τὴ θεώρηση δεδομένη καὶ ἄρχιζε τὴν ἀφήγησή του γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ πρῶτο στάδιο τῆς διαφοροποίησης. Ἀναμφίβολα, αὐτὴ ἡ ἀφηγηματικὴ μέθοδος θὰ ἦταν ἐλλειπτικὴ καὶ κάπως δυσνόητη· καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ φράση *Χάος γένητ'* ὑπονοεῖ κάτι πρὸς περίπλοκο ἀπὸ τὸ «ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ χωρίστηκαν» — ἂν καὶ τείνω νὰ πιστέψω ὅτι αὐτὸ ἦταν τὸ ἀρχικὸ νόημα τῆς φράσης. Ἡ φύση τοῦ χάσματος ἀνάμεσα στὸν οὐρανὸν καὶ τὴ γῆ, μετὰ τὸν πρῶτο διαχωρισμὸν τοὺς, μπορεῖ κάλλιστα νὰ προσδιορίζοταν σαφέστερα στὶς λαϊκὰς παραδόσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι πιθανὸ νὰ ἐμπνεύστηκε ὁ Ὅσιος. Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἀπλὸς λαὸς προσπαθοῦσε νὰ φανταστεῖ ποιά ἦταν ἡ ὁψη τῶν πραγμάτων ὅταν δὲν ὑπῆρχε παρὰ μόνον ὁ σκοτεινὸς οὐρανός, ἡ γῆ καὶ τὸ χάσμα ἀνάμεσά τοὺς. Ἐδῶ πρέπει νὰ ζητήσουμε συνεπικουρίαν ἀπὸ δύο μεταγενέστερες παραλλαγὰς (βλ. σ. 37) τῆς ἡσιόδειας περιγραφῆς γιὰ τὸν κάτω κόσμον.

34 Ὅσιος, *Θεογονία* 736:

*ἔνθα δὲ γῆς δνοφερῆς καὶ Ταρτάρου ἡερόεντος
πόντου τ' ἀτρυγέτοιο καὶ οὐρανοῦ ἀστερόεντος
ἐξείης πάντων πηγαὶ καὶ πείρατ' ἔασιν
ἀργαλὲ' εὐρώεντα, τὰ τε στυγέουσι θεοὶ περ,
χάσμα μέγ', οὐδὲ κε πάντα τελεσφόρον εἰς ἐνιαυτὸν 740
οὐδας ἴκοιτ', εἰ πρῶτα πυλέων ἔντοσθε γένοιτο.
ἀλλὰ κεν ἔνθα καὶ ἔνθα φέροι πρὸ θύελλα θυέλλης
ἀργαλὴ· δεινὸν δὲ καὶ ἀθανάτοισι θεοῖσι
τοῦτο τέρας· Νυκτὸς δ' ἐρεβεννῆς οἰκία δεινὰ
ἔστηκεν νεφέλης κεκαλυμμένα κνανέησιν. 745*

Πέρα ἐκεῖ, τῆς σκοτεινῆς γῆς καὶ τοῦ καταχνησμένου Τάρταρου, τῆς θάλασσης τῆς ἀνήσυχης καὶ τοῦ ἑναστρου οὐρανοῦ, ὅλων αὐτῶν βρῖσκονται σὲ μιὰ σειρὰ οἱ πηγὲς καὶ τὰ πέρατα, τὰ μουντὰ καὶ νοτερά, ποὺ ὡς κι οἱ θεοὶ τὰ ἀπεχθάνονται· ἓνα μεγάλο χάσμα, ποὺ δὲν θὰ ἔφτανε οὔτε μιὰ χρονιά ὀλόκερη 740 γιὰ νὰ φτάσει κανεὶς στὸν πάτο του, ἂν πρῶτα περνοῦσε τίς πύλες του. Ὅμως πέρα δῶθε θὰ τὸν πῆγαιναν οἱ χαλεπὲς θυέλλες· ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς ἀθάνατους θεοὺς εἶναι τρομαχτικὸ αὐτὸ τὸ θέαμα· καὶ τὰ φοβερά ἄντρα τῆς ζοφερῆς Νύχτας στέκουν σκεπασμένα μὲ μπλόβα σύννεφα. 745

35 Ἡσίοδος, *Θεογονία* 811 (ἔπειτα ἀπὸ μιᾶ ἐπανάληψη τῶν στίχων 736-9, βλ. 34):

*ἐνθα δὲ μαρμάρεαι τε πύλαι καὶ χάλκεος οὐδὸς
ἀστεμφής, ῥίζησι διηνεκέεσσιν ἀρηρώς,
αὐτοφνής· πρόσθεν δὲ θεῶν ἔκτοσθεν ἀπάντων
Τιτῆνες ναίουσι, πέρην Χάος ζοφεροῖο.*

Ἐκεῖ ὑπάρχουν ἀστραφτερές πύλες κι ἓνα κατώφλι χάλκινο, ἀκλόνητο, στερεωμένο μὲ αἰώνιες ρίζες, φυτρωμένο ἀπὸ μόνου του· καὶ μπροστά, μακριὰ ἀπ' ὅλους τοὺς θεοὺς, μένουν οἱ Τιτάνες, μέσα στὸ ζοφερὸ τὸ Χάος.

Ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο ἐδάφια, τὸ 34 εἶναι προφανῶς μιᾶ προσπάθεια τοῦ Ἡσίοδου νὰ βελτιώσει τὸ 726-8 (2), ὅπου ὁ Τάρταρος (ἴσως τὸ πάνω μέρος του) παρουσιάζεται νὰ περιβάλλεται ἀπὸ τὴ Νύχτα, καὶ πάνω ἀπ' αὐτὸν εἶναι οἱ ρίζες τῆς γῆς καὶ τῆς θάλασσας. Τὸ *πεῖρατ'* ἀποτελεῖ ἐπιστροφή στὴν προφανή πηγὴ τοῦ 2, δηλαδὴ τὴν *Ἰλιάδα*, Θ 478-9, τὰ *νεῖατα πεῖραθ'*... *γαίης καὶ πόντοιο*· ἐνῶ τὸ *πηγαί* (ποῦ φυσικὰ δὲν ἀναφέρεται στὶς ἔσχατες, πρωταρχικὲς πηγές ὅλων τῶν πραγμάτων, ὅπως νόμισαν μερικοὶ εὐφάνταστοι) εἰσάγεται ἐπειδὴ ταιριάζει ἰδιαίτερα στὴ θάλασσα. Οἱ στίχοι 740 κέ. ἀποτελοῦν μιᾶ ἰδιαίτερη καὶ πιὸ ἐξειδικευμένη ἀνάπτυξη τῶν 720 κέ. Τὸ ἐδάφιο 35, ἐξάλλου, ποῦ ἔρχεται ἔπειτα ἀπὸ μιᾶ ἐπανάληψη τῶν τεσσάρων πρώτων στίχων τοῦ 34, ἀρχίζει μὲ μιᾶ ἐλαφρὰ τροποποιημένη παραλλαγὴ τῆς ὁμηρικῆς περιγραφῆς τοῦ Τάρταρου στὸ 1 (Θ 15), συνεχίζει μὲ τὶς «ρίζες» τοῦ 2, ἐντελῶς ἀόριστες αὐτὴ τὴ φορά, καὶ τελειώνει μὲ τὸ *χάσμα μέγ'* τοῦ στίχου 740, ποῦ ἐπαναλαμβάνεται ὡς *Χάος*. Καὶ τὰ δύο χωρία περιέχουν ἀνακολουθίες καὶ ἐξωφρενισμούς, ποῦ ὑποδηλώνουν ὅτι εἶναι κάπως ἐπιπόλαιες ἐπεκτάσεις τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου ἀπὸ ἐπεμβασίες ποῦ ἦταν εἴτε ἀπρόσεχτοι εἴτε ἡλίθιοι· γιὰ παράδειγμα, εἶναι δύσκολο νὰ μᾶς κάνει θετικὴ ἐντύπωση ἡ μετατροπὴ τῆς εὐλογῆς ἰδέας ὅτι οἱ ρίζες τῆς γῆς εἶναι πάνω ἀπὸ τὸν Τάρταρο στὴν ἰδέα ὅτι οἱ «πηγές καὶ τὰ πέρατα» τῆς γῆς, τῆς θάλασσας, τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ Τάρταρου εἶναι στὸν Τάρταρο (34). Αὐτὸ ποῦ ἔχει ἐνδιαφέρον εἶναι ἡ παρατέρα περιγραφὴ τοῦ Τάρταρου μὲ τὸν ὄρο *χάσμα μέγ'* (πρβ. Εὐριπίδῃ *Φοῖν*. 1605), ἓνα μεγάλο χάσμα ποῦ εἶναι γεμάτο θύελλες καὶ περικλείει τὰ ἄντρα τῆς Νύχτας. Στὸ 35 αὐτὸ τὸ χάσμα περιγράφεται ὡς «ζοφερὸ Χάος» (δὲν χρειάζεται νὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἡ ἰδιαίτερη γεωγραφία του, ἀρκεῖ νὰ σημειώσουμε ὅτι τὸ Χάος δὲν εἶναι ἄπειρο). Αὐτὸ πρέπει νὰ ἐμπεριέχει μιᾶ ἀναφορὰ στὸ ἀρχικὸ Χάος τοῦ στίχου 116 (31), καὶ εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ δράστες αὐτῶν τῶν δύο προσθηκῶν θεωροῦσαν ὅτι τὸ ἀρχικὸ Χάος εἶναι σκοτεινὸ καὶ ἀνεμοδαρμένο, ὅπως ὁ Τάρταρος. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεῖα ἐνισχύεται κάπως ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἀρχικὴ κοσμογονικὴ ἀφήγηση τὸ Ἔρεβος καὶ

ή Νύχτα (πού πρέπει νά υποθέσουμε ὅτι ἔχουν ὡς κοινὸ χαρακτηριστικὸ τὸ σκο-
τάδι) δημιουργοῦνται ἀπὸ τὸ Χάος.

Ἔτσι λοιπόν, οἱ ἐνδείξεις μᾶς ὁδηγοῦν στὸ ἐξῆς συμπέρασμα. Τουλάχιστου
γιὰ τὴν πηγὴ τοῦ Ἡσίοδου, ἡ πρώτη φάση στὴ διαμόρφωση ἑνὸς διαφοροποι-
μένου κόσμου ἦταν ἡ δημιουργία ἑνὸς τεράστιου χάσματος ἀνάμεσα στὸν οὐρανὸ
καὶ τὴ γῆ. Στὸν Ἡσίοδο, δίνεται πιά ἔμφαση στὴ φύση τοῦ ἴδιου τοῦ χάσματος,
ὅχι στὴν πράξη ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυψε. Τὸ χάσμα θεωρεῖται σκοτεινὸ καὶ ἀνε-
μοδαρμένο —γιατὶ ὁ αἰθέρας καὶ ὁ ἥλιος δὲν εἶχαν γεννηθεῖ ἀκόμα, καὶ ἡ νύχτα
συμβαδίζει μὲ τίς καταγίδες. Τὸ ἴδιο εἶδος περιγραφῆς ἐφαρμόζεται, πράγμα
ἀπόλυτα φυσικὸ, γιὰ τὰ ἀφώτιστα βάραθρα τοῦ Τάρταρου· καὶ στίς μεταγενέ-
στερες προσθήκες ὁ Τάρταρος περιγράφεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως τὸ ἀρχικὸ
χάσμα ἢ ἀκόμα καὶ ὡς τμήμα του.²⁹

Ο ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΥΡΑΝΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

36 Εὐριπίδης, ἀπόσπ. 484 (ἀπὸ τὴ *Μελανίππη*):

*νοῦκ ἐμὸς ὁ μῦθος ἀλλ' ἐμῆς μητρὸς πάρα,
ὡς οὐρανὸς τε γαῖά τ' ἦν μορφῇ μία·
ἐπεὶ δ' ἐχωρίσθησαν ἀλλήλων δίχα
τίκτουσι πάντα κἀνέδωκαν εἰς φάος,
δένδρη, πετεινά, θήρας, οὓς θ' ἄλλη τρέφει,
γένος τε θνητῶν.*

Καὶ τούτῃ ἡ ἱστορία δὲν εἶναι δική μου, ἀλλὰ τῆς μάνας μου,
πὼς δηλαδὴ κάποτε ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ ἦταν ἕνα·
κι ὅταν χωρίστηκαν μετὰξὺ τους
γέννησαν τὰ πάντα καὶ τὰ παρέδωσαν στὸ φῶς
τὰ δέντρα, τὰ πουλιά, τὰ τεράποδα, τὰ πλάσματα πού τρέφει ἡ θάλασσα,
καὶ τὸ γένος τῶν θνητῶν.

37 Διόδωρος I, 7, 1 (DK 68 b 5, 1): *κατὰ γὰρ τὴν ἐξ ἀρχῆς τῶν ὄλων σύ-
στασιν μίαν ἔχειν ἰδέαν οὐρανόν τε καὶ γῆν, μεμειγμένης αὐτῶν τῆς φύσεως·
μετὰ δὲ ταῦτα διαστάντων τῶν σωμάτων ἀπ' ἀλλήλων τὸν μὲν κόσμον περιλα-
βεῖν ἄπασαν τὴν ὁρωμένην ἐν αὐτῷ σύνταξιν...*³⁰

Γιατὶ στὴν ἀρχικὴ σύσταση τοῦ σύμπαντος ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ εἶχαν μίαν μορφὴ καὶ
ἡ φύση τους εἶχε μεικτὸ χαρακτήρα· κατόπιν τὰ σώματά τους χωρίστηκαν καὶ ὁ κόσμος
ἀπέκτησε τὴ διάρθρωση πού βλέπουμε σήμερα...

38 Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος I, 496:

ῥηιδεν δ' ὥς γαῖα καὶ οὐρανὸς ἥδ' ἐθάλασσα
τὸ πρὶν ἐπ' ἀλλήλοισι μιῇ συναρηρότα μορφῇ
νεῖκος ἐξ ὁλοοῖο διέκριθεν ἀμφὶς ἕκαστα·
ἥδ' ὥς ἔμπεδον αἰὲν ἐν αἰθέρι τέκμαρ ἔχουσιν
ἄστρο σεληναίη τε καὶ ἡέλιος κέλευθοι...³¹

Τραγουδοῦσε πὼς ἡ γῆ καὶ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ θάλασσα,
ποὺ πρῶτα ἦταν ἐνωμένα καὶ εἶχαν μιὰ μορφή,
χωρίσαν ἐξαιτίας τῆς καταστροφικῆς φιλονικίας·
καὶ πὼς τ' ἄστέρια, τὸ φεγγάρι καὶ τοῦ ἡλίου τὰ μονοπάτια
ἔχουν γιὰ πάντα σταθερὰ ὁρια στὸν αἰθέρα...

Ὑποστηρίξαμε πιὸ πάνω ὅτι τὸ ὑπονοούμενο, ἂν καὶ ὄχι ρητὰ ἀναφερόμενο πρῶ-
το στάδιο τῆς ἡσιόδειας κοσμογονίας ἦταν ὁ χωρισμὸς γῆς καὶ οὐρανοῦ. Τὰ ἐδά-
φια 36-38 δείχνουν ὅτι αὕτῃ ἡ ἰδέα ἦταν ἀρκετὰ οἰκεία στὴν Ἑλλάδα. Πρέπει
βέβαια νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι τὸ παλιότερο ἀπὸ αὐτά, τὸ 36, γράφτηκε μόλις
στὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 5ου αἰῶνα· ἀλλὰ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιατί ἀναφέρει
ἀπερίφραστα ὅτι ὁ μῦθος τοῦ χωρισμοῦ τῆς γῆς ἀπὸ τὸν οὐρανὸ περνάει ἀπὸ μη-
τέρα σὲ παιδί, δηλαδὴ εἶναι μιὰ λαϊκὴ καὶ παραδοσιακὴ ἀφήγηση. Δὲν ξέρουμε
τίποτα ἀνάλογο ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ἐπιστήμης· ὅμως ἡ ἰδέα αὕτῃ μπορεῖ νὰ εἶχε
συγχωνευθεῖ μὲ πιὸ ἐξειδικευμένες ἰωνικὲς θεωρίες, ὅπως στὸ 37 καὶ στὴ συνέ-
χεια του.

Ο ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΣΕ ΜΗ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ἡ ἀπόσπαση τῆς γῆς ἀπὸ τὸν οὐρανὸ εἶναι ἓνας κοσμογονικὸς μηχανισμὸς ποῦ,
πολὺ πρὶν ἀπὸ τίς παλιότερες γνωστὲς ἑλληνικὲς κοσμογονικὲς ἰδέες, ἐφαρμοζό-
ταν συχνὰ στὶς μυθολογικὲς ἀφηγήσεις τῶν μεγάλων πολιτισμῶν τῆς Ἑγγύς Ἀ-
νατολῆς. (Εἶναι μάλιστα κοινὸς σὲ πολλοὺς διαφορετικοὺς πολιτισμοὺς: πρβ.,
ἰδιαίτερα, τὸν μῦθο τῶν Μαορί γιὰ τὸ χωρισμὸ τοῦ Ράγγι (οὐρανοῦ) ἀπὸ τὴν
Πάπα (γῆ), χωρισμὸ ποῦ προκάλεσαν οἱ στριμωγμένοι ἀπόγονοί τους· αὐτὸς ὁ
μῦθος παρουσιάζει σημαντικὲς ἀναλογίες μὲ τὸ 39.) Ἔτσι, ἓνα ἐρμηνευτικὸ σχό-
λιο ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 1ης χιλιετίας π.Χ. γιὰ τὸ αἰγυπτιακὸ Βιβλίον τῶν Νεκρῶν
ἐξηγεῖ ὅτι «ὁ Ρά ἄρχισε νὰ ἐμφανίζεται σὰν ἓνας θεὸς ποῦ ὑπῆρχε
πρὶν ὁ Σοὺ ἀνασηκώσει τὴ Νούτ, ὅταν ἦταν πάνω στὸ λόφο ποῦ βρίσκεται στὴν
Ἑρμούπολη» (ANET 4). Ὁ Σοὺ εἶναι ὁ θεὸς τοῦ ἀέρα, ποῦ ἐκτοξεύεται ἀπὸ τὸ
στόμα τοῦ Ρά καὶ ἀνασηκώνει τὴ θεὰ τοῦ οὐρανοῦ, τὴ Νούτ, ἀπὸ τὸ θεὸ τῆς
γῆς, τὸν Κέμπ. Στὸ χουρριτοχεττιτικὸ «Ἀσμα τοῦ Οὐλλικουμμι» (ANET
125· Gurney, *The Hittites*, 190-194) ὁ Οὐπελλούρι, ἓνα ἀντίστοιχο τοῦ Ἀτλαν-

τα, λέει: «Όταν χτίστηκαν πάνω μου ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ δὲν τὸ κατάλαβα καθόλου, καὶ ὅταν ἦρθαν καὶ χώρισαν μὲ ἓνα τσεκούρι τὸν οὐρανὸ ἀπὸ τῆ γῆ δὲν τὸ κατάλαβα καθόλου». Στὸ βαβυλωνιακὸ ἔπος γιὰ τὴ δημιουργία (IV, 137 κέ. ANET 67), ὁ Μαρδούκ χωρίζει στὰ δυὸ τὸ σῶμα τῆς ἀρχέγονης θεᾶς τῶν ὑδάτων Τιαμάτ καὶ ἀπὸ τὸ ἓνα μισὸ φτιάχνει τὸν οὐρανὸ (ποὺ περιέχει τὰ οὐράνια νερά), ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο φτιάχνει τὸν Ἄψου, τὴν ἄβυσσο, καὶ τὴν Ἑσάρρα, τὴ «μεγάλῃ κατοικίᾳ» ἢ στερέωμα τῆς γῆς. Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο στάδιο στὴ συγκρότηση τοῦ κόσμου ὅπως τὸν ξέρουμε, ἂν καὶ εἶναι δευτερεῦον στάδιο στὴν πολὺ παλιότερη ἱστορία τοῦ βαβυλωνιακοῦ πανθέου. Σὲ μιὰ ἄλλη, μεταγενέστερη σημιτικὴ παραλλαγή, ποὺ τὴ συναντοῦμε στὴ Γένεση, τὰ ἀρχέγονα νερά χωρίζονται μὲ παρόμοιο τρόπο: «Καὶ εἶπεν ὁ Θεὸς· γεννηθήτω στερέωμα ἐν μέσῳ τοῦ ὕδατος καὶ ἔστω διαχωρίζον ἀνὰ μέσον ὕδατος καὶ ὕδατος. Καὶ ἐγένετο οὕτως. Καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸ στερέωμα, καὶ διεχώρισεν ὁ Θεὸς ἀνὰ μέσον τοῦ ὕδατος, ὃ ἦν ὑποκάτω τοῦ στερεώματος, καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ ὕδατος τοῦ ἐπάνω τοῦ στερεώματος. Καὶ ἐκάλεσεν ὁ Θεὸς τὸ στερέωμα οὐρανόν.» (Γέν. Α, 6-8).³²

Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι διάφορες μὴ ἑλληνικὲς μυθολογικὲς ἀφηγήσεις, παλιότερες ἀπὸ τὴ μυθολογία τοῦ Ἡσίοδου, ὑπαινίσσονταν τὸ χωρισμὸ τῆς γῆς ἀπὸ τὸν οὐρανόν. Θὰ δοῦμε ἀμέσως παρακάτω ὅτι ἡ περιγραφή ποὺ κάνει ὁ Ἡσίοδος γιὰ τὶς πρῶτες γενιὲς θεῶν ἀποτελεῖ παραλλαγή ἐνὸς βασικοῦ μύθου τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ποὺ ἀναπαράγεται ἐπίσης σὲ μιὰ σωζόμενη χουρριτοχεττιτικὴ μορφή. Ἐπομένως, τὸ μοτίβο τοῦ διαχωρισμοῦ στὸν Ἡσίοδο δὲν ἔχει τίποτα τὸ παράξενο —εἴτε ὑπονοεῖται, ὅπως στὴν ἡμιορθολογικὴ ἔκφραση *Χάος γένετ'* τῆς καθαυτοῦ κοσμογονίας, εἴτε ἐκφράζεται ρητά, ἀλλὰ μὲ μυθολογικὴ ἀμφίεση, ὅπως στὸ μῦθο γιὰ τὸν ἀκρωτηριασμὸ τοῦ Οὐρανοῦ, ποὺ θὰ ἐξετάσουμε ἀμέσως.

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΑΚΡΩΤΗΡΙΑΣΜΟΥ ΣΤΗ ΘΕΟΓΟΝΙΑ

39 Ἡσίοδος, *Θεογονία* 154:

δοσοὶ γάρ Γαίης τε καὶ Οὐρανοῦ ἐξεγένοντο,
 δεινότατοι παίδων, σφετέρῳ δ' ἤχθοντο τοκῇ 155
 ἐξ ἀρχῆς· καὶ τῶν μὲν ὅπως τις πρῶτα γένοιτο
 πάντας ἀποκρύντασκε, καὶ εἰς φάος οὐκ ἀνίσκε,
 Γαίης ἐν κευθμῶνι, κακῷ δ' ἐπετέρπετο ἔργῳ
 Οὐρανός· ἢ δ' ἐντὸς στοναχίζετο Γαῖα πελώρη
 στενωμένη· δολίην δὲ κακὴν τ' ἐφράσσατο τέχνην. 160
 ...εἰσε δέ μιν (ἐνν.: Κρόνον) κρύψασα λόγῳ ἐνέθηκε δὲ χερσὶν
 ἄρπην καρχαρόδοντα, δόλον δ' ὑπεθήκατο πάντα. 175

ἦλθε δὲ Νύκτ' ἐπάγων μέγας Οὐρανός, ἀμφὶ δὲ Γαίῃ
 ἱμείρων φιλότῃτος ἐπέσχετο καὶ ῥ' ἐτανύσθη
 πάντῃ· ὁ δ' ἐκ λοχεοῖο πάϊς ὠρέξατο χειρὶ
 σκaiῇ, δεξιτερῇ δὲ πελώριον ἔλλαβεν ἄρπην
 μακρὴν, καρχαρόδοντα, φίλου δ' ἀπὸ μήδεα πατρὸς 180
 ἐσσυμένως ἤμυσε, πάλιν δ' ἔρριψε φέρεσθαι
 ἐξοπίσω...

Κι ὅσους γεννήθηκαν ἀπὸ τῇ Γῇ καὶ τὸν Οὐρανό,
 τὰ τρομερότερα παιδιὰ, τὰ μισοῦσε ὁ ἴδιος ὁ γεννήτοράς τους 155
 ἀπ' τὴν ἀρχή· καὶ μόλις γεννιόντουσαν
 τοὺς ἔκρυβε ὅλους, μὴν ἀφήνοντάς τους νὰ δοῦν τὸ φῶς,
 στὰ ἔγκατα τῆς Γῆς, καὶ χαιρόταν ὁ Οὐρανὸς γιὰ τὴν κακὴ του
 πράξη· καὶ ἡ πελώρια Γῆ στέναζε ἐντὸς τῆς,
 φορτωμένη καθὼς ἦταν· καὶ σκαρφίστηκε ἓνα ὑποῦλο, κακὸ τέχνασμα. 160
 ...τὸν ἔκρυψε (δηλαδὴ τὸν Κρόνο) σὲ μιὰ κρυψώνα καί, βάζοντάς του
 στὰ χέρια ἓνα κοφτερὸ δρεπάνι, τὸν μύησε στὸ σκέδιό τῆς. 175
 Κι ἦρθε ὁ μέγας Οὐρανός, φέρνοντας μαζί του τὴ Νύχτα,
 καὶ πᾶνω ἀπὸ τῇ Γῇ ἀπλώθηκε ποθώντας ἔρωτα καὶ τὴ σκέπασε
 ὅλη· κι ὁ γιὸς του ἀπ' τὴν κρυψώνα του ἀπλωσε τ' ἀριστερὸ του χέρι,
 καὶ μὲ τὸ δεξιὸ ἄρπαξε τὸ φοβερὸ δρεπάνι,
 τὸ μακρὺ καὶ κοφτερὸ, καὶ τοῦ ἀγαπημένου πατέρα του 180
 σβέλτα ἔκοψε τὰ γεννητικὰ ὄργανα, καὶ τὰ ῥιξε ξοπίσω του, νὰ κυλήσουν
 μακριά...

(Οἱ σταγόνες τοῦ αἵματος γονιμοποιοῦν τὴ Γαίᾳ καὶ δημιουργοῦν τὶς Ἑρινύες,
 τοὺς Γίγαντες καὶ τὶς Μελιάδες νύμφες· τὰ κομμένα μῦρια πέφτουν στὴ θάλασσα,
 καὶ ἀπὸ τὸν ἄφρὸ γεννιέται ἡ Ἀφροδίτη.)

Οἱ λεπτομέρειες τῆς παραπάνω παραλλαγῆς ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ Οὐρανὸς χῶ-
 ριζε ἀπὸ τῇ Γαίᾳ, τουλάχιστο τὴν ἡμέρα: ἀλλὰ, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, γιατί
 δὲν μποροῦσε ἡ Γαίᾳ νὰ ξεγεννήσει τὰ παιδιὰ τῆς στὴ διάρκεια τῆς ἀπουσίας
 του; Εἶναι πιθανὸ ὅτι σὲ ἄλλες παραλλαγές τοῦ μύθου ὁ Οὐρανὸς σκέπαζε τὴ
 Γαίᾳ συνεχῶς (ὅπως ὁ Ράγγι σκεπάζει τὴν Πάπα στὸ μῦθο τῶν Μασορί), ἔτσι
 ὥστε, κατὰ κάποιον τρόπο, «ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ ἦταν ἓνα». Δὲν χωροῦν πολλὲς
 ἀμφιβολίες ὅτι αὐτὴ ἡ βάνουση σεξουαλικὴ περιγραφὴ ἐπαναλαμβάνει, σὲ ἓνα
 ἄλλο καὶ λιγότερο ἀφηρημένο ἐπίπεδο, τὸ ἴδιο κοσμογονικὸ γεγονὸς ποὺ ὑπονοεῖ
 πρῶτα ἡ φράση *Χάος γένετ'* καὶ κατόπιν ἡ φράση *Γαῖα... ἐγένετο ἴσον ἑαυτῇ*
Οὐρανόν στὴν κυρίως κοσμογονίᾳ τοῦ 31.³³

Ἡ ἐντυπωσιακότερη ἀπόδειξη ὅτι ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς Θεογο-
 νίας δὲν ἔχει ἑλληνικὴ προέλευση, καὶ εἶναι πολὺ παλιότερο ἀπὸ ὅσο οἱ ἄμεσοι
 πρόδρομοι τοῦ Ἡσίοδου, εἶναι ἡ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν ἡσιόδεια ἀφήγησι
 γιὰ τὴν ἀλληλουχία τῶν παλιότερων θεοτήτων καὶ τῇ χεττιτικῇ ἀνεπίγραφῃ πλά-

κα τοῦ Κουμαρμπί, πού ἔχει χουρριτική προέλευση καί στή μορφή τοῦ σώθηκε χρονολογεῖται ἀπό τὰ μέσα περίπου τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ.³⁴ Στή χεττιτική παραλλαγή, ὁ πρῶτος ἐπουράνιος βασιλιάς εἶναι ὁ Ἄλαλού, πού ἐκτοπίζεται ἀπό τὸ θεὸ τοῦ οὐρανοῦ Ἄνου (συγγενικὸ μὲ τὸ σουμερικὸ an = οὐρανός). ὁ Ἄνου ἐκθρονίζεται ἀπὸ τὸν πατέρα τῶν ἐξελεγμένων θεῶν, τὸν Κουμαρμπί (ἀντίστοιχο μὲ τὸν Κρόνο, τὸν «πατέρα τῶν θεῶν»). Καθὼς ὁ Ἄνου προσπαθεῖ νὰ ξεφύγει στὸν οὐρανό, ὁ Κουμαρμπί τοῦ κόβει μὲ μιὰ δαγκωνιά τὸ μὀρίο του καί τὸ καταπίνει. Ὅταν πληροφορεῖται ὅτι ἔτσι ἔμεινε ἔγκυος καί κουβαλάει πιά στὰ σπλάχνα του τὸ θεὸ τῆς καταιγίδας καί ἄλλους δύο «φοβεροὺς θεοὺς», ὁ Κουμαρμπί φτύνει τὸ μὀριο, πού γονιμοποιεῖ τὴ γῆ καί σπέρνει στοὺς κόλπους τῆς τοὺς δύο ἄλλους θεοὺς· ὅμως ὁ Κουμαρμπί δὲν καταφέρνει νὰ ξεφορτωθεῖ τὸ θεὸ τῆς καταιγίδας καί τελικὰ τὸν γεννάει. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἄνου, προφανῶς, ὁ θεὸς τῆς καταιγίδας (τὸ ἑλληνικὸ ἀντίστοιχο τοῦ ὁποῖου εἶναι βέβαια ὁ Ζεὺς, ὁ θεὸς τοῦ κεραυνοῦ καί τῆς ἀστραπῆς) ἐκθρονίζει τὸν Κουμαρμπί καί γίνεται βασιλιάς τοῦ οὐρανοῦ. Οἱ ὁμοιότητες μὲ τὸν ἑλληνικὸ μῦθο εἶναι ὁλοφάνερες: ἡ ἀλληλουχία θεὸς τοῦ οὐρανοῦ, πατέρας τῶν θεῶν, θεὸς τῆς καταιγίδας εἶναι κοινὴ καί στοὺς δύο μῦθους· τὸ ἴδιο καί ὁ εὐνουχισμὸς τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τὸν Κουμαρμπί/Κρόνο καί ἡ γονιμοποίηση τῆς γῆς ἀπὸ τὸ νομμένο μέλος. Ὑπάρχουν, βέβαια, καί σημαντικὲς διαφορές: ἡ χεττιτικὴ ἐκδοχὴ (ὅπως καί ἄλλες ἀφηγήσεις τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς) ἔχει ἓνα θεό, τὸν Ἄλαλού, πού εἶναι ἀρχαιότερος ἀπὸ τὸ θεὸ τοῦ οὐρανοῦ· αὐτὸ πού καταπίνει ὁ Κρόνος εἶναι μιὰ πέτρα (νομίζοντας ὅτι εἶναι ὁ θεὸς τῆς καταιγίδας, Θεογ. 468 κέ.)· καί τὸ θεὸ τῆς καταιγίδας, τὸν Δία, τὸν γεννάει ἡ Ρέα, ὅχι αὐτός. Πολλοὶ λένε ὅτι στὸ σπασμένο κομμάτι τῆς χεττιτικῆς πλάκας μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε κάποια περιγραφή τοῦ Κουμαρμπί νὰ τρώει μιὰ πέτρα, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἀβέβαιο. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι καί στὸν Ἡσίοδο ὁ θεὸς τοῦ οὐρανοῦ (μαζί μὲ τὴ Γαῖα) βοηθᾷ τὸ θεὸ τῆς καταιγίδας νὰ ἐπιζήσει. Ἡ χεττιτικὴ ἐκδοχὴ δὲν περιέχει καμιὰ νύξη ὅτι ὁ εὐνουχισμὸς τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ εἶχε σχέση μὲ τὸ χωρισμὸ τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τὴ γῆ· μάλιστα δὲν μιλάει καθόλου γιὰ θεὰ τῆς γῆς. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ εἶναι σημαντικὴ, ἀλλὰ δὲν υποδηλώνει ὅτι τὸ ἑλληνικὸ μοτίβο τοῦ χωρισμοῦ δὲν εἶχε κανένα ἀρχέτυπο στὴ 2η χιλιετία π.Χ., παρὰ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἐκδοχὴ ἐνσωματώνει παραλλαγὰς πού δὲν ὑπάρχουν στὴ χεττιτικὴ ἀφήγηση. Φυσικὰ, ἡ ἑλληνικὴ παραλλαγή δὲν προῆλθε εἰδικὰ ἀπὸ τὴ χεττιτικὴ: ὑπῆρχε κάποια διάχυτὴ κοινὴ ἀφήγηση, μὲ πολλὰς τοπικὰς παραλλαγὰς, καί ἡ χεττιτικὴ πλάκα ἐκφράζει μιὰ ὀρισμένη ἐκδοχή, ἐνῶ ὁ Ἡσίοδος μιᾶν ἄλλη —πού μάλιστα εἶχε περάσει τὶς ἀναπόφευκτες περιπέτειες τῆς μεταφορᾶς σὲ ἕναν νεότερο καί πολὺ διαφορετικὸ πολιτισμό.

6. «ΜΕΙΚΤΕΣ» ΘΕΟΓΟΝΙΕΣ

(A) A A K M A N

‘Ο σπαρτιάτης λυρικός ποιητής Ἀλκμάν ἔζησε γύρω στὸ 600 π.Χ. Οἱ μελετητὲς δοκίμασαν μεγάλη ἐκπληξη ὅταν, τὸ 1957, ἡ δημοσίευση τοῦ πάπυρου 2390 τῆς Ὁξυρύγχου ἀποκάλυψε ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ ποιήματά του περιεῖχε ἓνα εἶδος θεογονικῆς κοσμογονίας (αὐτὸ ἄσμα του ὃ Ἀλκμάν ἀσχολεῖται μὲ τὴ φύση», ὅπως λέει ὁ σχολιαστής, ἀπόσπ. 3, στήλη i, 26), ποὺ ἴσως ξεκינוῦσε μὲ μιὰ ἐπὶ κληση τῶν Μουσῶν ὡς παιδιῶν τῆς Γῆς. Γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ποίημα δὲν ἔχουμε παρὰ πολὺ γενικὴ εἰκόνα· ὁ πάπυρος (ἀπὸ τὸν 2ο αἰῶνα μ.Χ.) διασώζει τμήματα ἀπὸ ἓνα σχόλιο σὲ πεζὸ λόγο, μὲ χαρακτήρα ἐκλαϊκευμένα ἀριστοτελικό. Προφανῶς, τὸ ποίημα φαινόταν πολὺ παράξενο καὶ εἶχαν γίνεи καὶ ἄλλες προσπάθειες νὰ ἐρμηνευθεῖ (στήλη i, 27 κέ.). Τὸ κεντρικὸ μέρος τοῦ σχολίου εἶναι ὅπως ἀκολουθεῖ στὸ 40· πρέπει ὅμως νὰ σημειώσουμε ὅτι περιεῖχε ἐπίσης καὶ «λήμματα», ὃηλαδὴ σύντομες φράσεις τοῦ Ἀλκμάν, στίς ὁποῖες ἐπισυναπτόταν τὸ σχόλιο, καὶ ὅτι τὸ *ἐκ δε τῷ π* στὴν ἀρχὴ τῆς στήλης ii (στίχος 3), ποὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν ἐπεξηγήση *πόρον ἀπὸ τῆς πορ.* [στὸ στίχο 6, δείχνει, μὲ τὴ διαλεκτικὴ μορφή *τῷ* ἀντὶ τοῦ, ὅτι ἀναμφισβήτητα ὁ ἴδιος ὁ Ἀλκμάν χρησιμοποίησε τὸν ὅρο *πόρος* — μὲ τὸν ὁποῖο συνδέεται στενὰ ἡ λέξις *τέκμων*, μιὰ ποιητικὴ ἐκφραση. Ἄλλα λήμματα (ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ 40) εἶναι *πρέσγ[υς καὶ κατόπιν ἄμάρ τε καὶ σελάνα καὶ τρίτον σκότος*, δηλαδὴ, ἀντίστοιχα, «σεβάσμιος» καὶ «ἡ μέρα καὶ ἡ σελήνη καί, τρίτο, τὸ σκοτάδι».

40 Ἀλκμάν, ἀπόσπ. 3 (Page), στήλη. ii, 7-20:

ὥς γὰρ ἤρξατο ἡ ὕλη κατασκευα[σθῆναι
 ἐγένετο πόρος τις οἶονεὶ ἀρχή· λ[έγει
 οὖν ὁ Ἀλκμάν τὴν ὕλην πάν[των τετα-
 ραγμένην καὶ ἀπόητον· εἶτα [γενέ- 10
 σθαι τινὰ φησιν τὸν κατασκευά[ζοντα
 πάντα, εἶτα γενέσθαι [πό]ρον, τοῦ [δὲ πό-
 ρου παρελθόντος ἐπακολουθη[σαι] τέ-
 κμων· καὶ ἔστιν ὁ μὲν πόρος οἶον ἀρχή, τὸ δὲ τέ- 15
 κμων οἶονεὶ τέλος. τῆς Θετίδος γενο-
 μένης ἀρχὴ καὶ τέ[λ]ο[ς ταῦτ]α πάντων ἐ-
 γένε[τ]ο, καὶ τὰ μὲν πάντα [όμο]ίαν ἔχει
 τὴν φύσιν τῇ τοῦ χαλκοῦ ὕληι, ἡ δὲ
 Θετίς τ[ῇ] τοῦ τεχνίτου, ὁ δὲ πόρος καὶ τὸ τέ- 20
 κμων τῇ ἀρχῇ καὶ τῷ τέλει...

Γιατί όταν η ύλη άρχισε νά τακτοποιείται, έγινε ένα είδος πόρου (δρόμου, περάσματος), κάτι σάν άρχή. Λέει λοιπόν ο 'Αλκμάν ότι η ύλη όλων τών πραγμάτων ήταν παραγμένη και άποίητη· έπειτα γεννήθηκε κάποιος πού τακτοποιούσε τά πάντα, έπειτα έγινε ένας πόρος και, όταν παρήλθε αυτός ο πόρος, άκολούθησε ένα δριο (ή τέρμα, τέκμωρ). Και ο πόρος είναι σάν άρχή, ενώ τó δριο σάν τέλος. "Όταν γεννήθηκε η Θέτις, αυτά έγιναν η άρχή και τó τέλος τών πάντων, και τó σύνολο τών πραγμάτων έχει φύση παρόμοια με τó υλικό τού χαλκού, ενώ η Θέτις με έκείνη τού τεχνίτη, και ο πόρος και τó δριο παρόμοια με έκείνη τής άρχής και τού τέλους...

‘Ο σχολιαστής προσαρμόζει τόν 'Αλκμάνα στη θεωρία τού 'Αριστοτέλη για τά τέσσερα «αίτια» —δηλαδή προϋποθέσεις ή πτυχές τής φυσικής ύπαρξης— πού αναπτύσσεται στο *Φυσικά Β*. 'Υπάρχει, πράγματι, έμφανής όμοιότητα ανάμεσα στη Θέτιδα (ιδιαιτέρα αν δεχθοΰμε ότι τó όνομά της συνδεόταν με τή ρίζα *τιθέναι, θέσθαι*, δηλαδή τοποθετώ ή ταξιθετώ) και τó ποιητικό αίτιο ή τόν τεχνίτη, καθώς επίσης ανάμεσα στόν Πόρο και τó μορφολογικό αίτιο, ανάμεσα στο Τέκμωρ και τó τελικό αίτιο· αλλά ο 'Αλκμάν σκεφτόταν σίγουρα λιγότερο άφηρημένα και ίσως λιγότερο αναλυτικά. 'Η ιδέα πού έξέθετε στο ποίημά του έδωσε λαβή για πολλές εικάσιες, καμιά από τις όποιες δέν είναι άπόλυτα πειστική: τó τέκμωρ (ή άμφιταλάντευσή μας για τó αν πρέπει νά γραφτεί με κεφαλαίο *Τ* ή όχι είναι σκόπιμη) είναι τó σημάδι πού δείχνει τó δρόμο ή πόρο (σύμφωνα με τόν Burkert)· ο πόρος αντιπροσωπεύει δρόμους στην άρχέγονη θάλασσα, ενώ τó τέκμωρ κατευθυντήρια σημάδια μέσα από αυτή (West) ή τά άστρα (Vernant)· ο Πόρος σημαίνει κατανομή, έπιμερισμό (πρβ. *πέπρωται* <*πόρω) για νά έξισορροπηθεί ή Αΐσα στόν 'Αλκμάνα, άπόσπ. 1, 13 (για τó όποιο βλ. σ. 63) (Page). 'Η Θέτις είναι, φυσικά, θαλασσινή θεά, πράγμα πού έξηγεί τήν έλκυστική ύπόθεση τού West· αλλά τó όνομά της, με τήν πιθανή έτυμολογία πού αναφέραμε πιό πάνω, καθώς και τó γεγονός ότι η Θέτις λατρευόταν από παλιά στη Σπάρτη, μπορεί νά έχει περισσότερη σημασία έδώ. Προκειμένου για τόν Πόρο και τó Τέκμωρ, είμαστε υποχρεωμένοι νά άμφιταλαντεύουμε ανάμεσα σέ πιό συγκεκριμένα και πιό άφηρημένα νοήματα, με μιά φυσική τάση νά θεωρούμε πιθανότερα τά πρώτα: ανάμεσα στο μονοπάτι ή πέραςμα και τόν τρόπο διαπεραίωσης ή τήν πορεία· και ανάμεσα στο όρατό σημάδι ή δριο και τó τέλος ή κορύφωση (και οι δύο αυτές έκδοχές είναι όμηρικές). Και ο βαθμός άφαίρεσης, ή τó αντίστροφο, πρέπει νά άφορα και τούς δύο όρους· έτσι, τó «δριο» με μιά πιό συγκεκριμένη έννοια θά μπορούσε νά είναι ο 'Ωκεανός (πρβ. ύποκεφ. 2), ιδιαιτέρα αν ή Θέτις νοείται πράγματι και ως θαλασσινή θεά· αλλά, σ' αυτή τήν περίπτωση, δέν είναι εύκολο νά διακρίνουμε τί είναι ο «πόρος».

Τό λήμμα για τó σκότος ύποδηλώνει ίσως μιά συγγένεια με τή Νύχτα (ύποκεφ. 3). 'Ο σχολιαστής (24 κέ.) τοποθετεί τó σκοτάδι στο στάδιο όπου η ύλη ήταν ακόμα «άδιαφοροποίητη», πράγμα πού σημαίνει ότι στην έκφραση «και, τρίτον» (σέ σχέση με τή μέρα και τή σελήνη) πρέπει νά δώσουμε λογική και όχι

χρονολογική σημασία. 'Ο σχολιαστής λέει στη συνέχεια ότι «δημιουργήθηκαν μέσο [...] ὁ πόρος καὶ τὸ ὄριο καὶ τὸ σκοτάδι», ὅπου στὸ κενὸ ὑπῆρχε μᾶλλον τὸ ὄνομα τῆς Θέτιδος. 'Εδῶ τὸ σκοτάδι μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀρχέγονη κατάσταση, νὰ συγγενεὺει δηλαδὴ μὲ τὸ Χάος τοῦ 'Ησίοδου (ὕποκεφ. 5), παρὰ τὸν ὑπαινιγμὸ τοῦ σχολιαστῆ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὅτι δὲν προηγεῖται τοῦ πόρου καὶ τοῦ τέκμωρ.

Οἱ δυσκολίες πολλαπλασιάζονται ἀπὸ τὴν πιθανότητα ὅτι στοὺς ἀποσπασματικούς στίχους 13 κέ. τοῦ ἀπόσπ. 1 (Page) ἀπὸ τὸν 'Αλκμᾶνα, τοῦ λεγόμενου «Παρθενείου», ὁ Πόρος συνδέεται μὲ τὴν Αἴσα ὡς «πρεσβυτέρα τῶν θεῶν». 'Ο σχολιαστής τοῦ στ. 14 (Page, *Lyrica Graeca Selecta* ('Οξφόρδη 1968), σ. 6) κάνει τὴν ἐξιοσημεῖωτη παρατήρηση ὅτι ὁ Πόρος ταυτίζεται μὲ τὸ Χάος τοῦ 'Ησίοδου, παρόλο πὺ τὰ συμφραζόμενα, ὅσο ἐλλιπὴ καὶ ἂν εἶναι, θὰ μᾶς ἐδιναν τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ γενικὸ νόημα τόσο τῆς Αἴσας ὅσο καὶ τοῦ Πόρου εἶναι τὸ πεπρωμένο ἢ ἡ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου —γι' αὐτὸ ὁ Page πρότεινε τὴ σύνδεση τοῦ Πόρου μὲ τὸ ρῆμα *πέπρωται*, καὶ ὅχι μὲ τὸ πιὸ προφανὲς *περάω*. 'Αλλὰ δὲν εἶναι ἀπίθανο ὅτι ὁ σχολιαστής τοῦ «Παρθενείου» συμπέρανε τὴ στενὴ σχέση μὲ τὸ ἡσιόδειο Χάος ἀπὸ τὸ κοσμογονικὸ μας ἀπόσπασμα· καὶ αὐτὸ ἴσως νὰ μᾶς δίνει μιὰ ἐνδειξὴ γιὰ τὸ νόημα τοῦ Πόρου σ' αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα, ὅποιο ρόλο καὶ ἂν ἔπαιζε στὸ «Παρθέναιο». 'Αλλὰ ὁ πόρος, μὲ τὴν ἐννοια τοῦ περάσματος ἢ τοῦ δρόμου, δὲν μπορεῖ νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ Χάος, μὲ τὴν ἐννοια τοῦ σκοταδιοῦ ἢ τῆς ἀμορφῆς ὕλης κτλ.· πρέπει νὰ τὸ διαδέχεται ἢ νὰ ἐπενεργεῖ πάνω του, ὅπως ὑπαινίσσεται ὁ σχολιαστής στὸ 40, 8-12. Πάντως, ἡ μνεῖα τοῦ 'Ησίοδου εἶναι ἐνδιαφέρουσα καὶ ἴσως νὰ ὑποδηλώνει (πράγμα πὺ ἔτσι κι ἄλλιῶς θὰ τείναμε νὰ ὑποπτευθοῦμε) ὅτι ὁ 'Αλκμᾶν, ὅπως καὶ ἄλλοι ποιητὲς πὺ μίλησαν γιὰ κοσμογονικὰ ζητήματα, εἶχε πάντα ὑπόψη του τὴν ἡσιόδεια κοσμογονία.

'Αλλὰ ὁ Πόρος καὶ τὸ Τέκμωρ, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ Θέτις, δὲν ἀποτελοῦν ἡσιόδεια στοιχεῖα (οὔτε φανερώνουν ἀνατολικὴ ἐπίδραση). Μᾶς προβληματίζουν, ἀναμφίβολα, ἀλλὰ τί ἐπίδραση μπορεῖ νὰ ἄσκησαν στοὺς προσωκρατικούς; 'Οπωσδήποτε, ὅχι σημαντικὴ ἢ εἰδικὴ ἐπίδραση. Δείχνουν ὅμως ὅτι οἱ εἰκασίες γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου ἦταν διάχυτες γύρω στὴν ἐποχὴ τοῦ Θαλῆ, ὅχι μόνο στὴν 'Ιωνία, ἀλλὰ καὶ στὸ πολὺ διαφορετικὸ πολιτιστικὸ κλίμα τῆς κυρίως 'Ελλάδας —καὶ μάλιστα τῆς Σπάρτης, πὺ φαίνεται ὅτι τὴν ἐπισκέφθηκε ὁ 'Αναξίμανδρος μιὰ γενιὰ ἀργότερα (σ. 113-114). 'Εξάλλου, αὐτὸ τὸ εἶδος «κοσμογονικῆς φαντασίας» δὲν ἐπεξεργαζόταν ἀπλῶς οὔτε τροποποιοῦσε ἐλαφρὰ τίς παραδοσιακὲς ἀντιλήψεις τοῦ 'Ησίοδου (ὅπως εἶχε κάνει ὁ «'Επιμενίδης», βλ. ὕποκεφ. 3 (iii)), παρὰ προχωροῦσε σὲ πρωτότυπες μεταφορικὲς ἐφαρμογὲς ὁρισμένων γενικῶν ιδεῶν, ὅπως αὐτὲς πὺ ἔκρυβαν τὰ διάφορα νοήματα τοῦ τέκμωρ. Μὲ τὴν εὐκαιρία, θὰ ἔμπαινε κανεὶς στὸν πειρασμὸ νὰ συνδέσει αὐτὸ τὸ τέκμωρ μὲ τὸ πεζότερο συμπλήρωμά του, τὸ *ἄπειρον* τοῦ 'Αναξίμανδρου.

{B} Ο ΦΕΡΕΚΥΔΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΡΟ

Αὐτὸς ὁ Φερεκύδης ἦταν μυθογράφος καὶ θεογονιστής, καὶ πρέπει νὰ τὸν ἀντι-
διαστείλουμε ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο Ἀθηναῖο γενεαλόγο τοῦ 5ου αἰώνα, καθὼς καὶ
ἀπὸ ἓνα μεταγενέστερο, λιγότερο σημαντικὸ, ποῦ καταγόταν ἀπὸ τὴ Λέρο.³⁵
Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ τρόπος ποῦ προσέγγιζε ὁ Φερεκύδης τὸ θέμα
τοῦ δὲν ἦταν ἐντελῶς μυθολογικός:

41 Ἀριστοτέλης, *Μεταφ.* Ν 4, 1091 b 8: ...ἐπεὶ οἱ γε μεμειγμένοι αὐτῶν (ἐνν.:
τῶν θεολόγων) [καὶ] τῷ μὴ μυθικῶς ἅπαντα λέγειν, οἷον Φερεκύδης καὶ ἑτεροί
τινες, τὸ γεννῆσαν πρῶτον ἄριστον τιθέασι, καὶ οἱ Μάγοι.

...γιατὶ οἱ «μεικτοί» θεολόγοι, αὐτοὶ δηλαδὴ ποῦ δὲν ἀφηγοῦνται τὰ πάντα μὲ μυθικὴ
μορφή, ὅπως λ.χ. ὁ Φερεκύδης καὶ μερικοὶ ἄλλοι, καθὼς καὶ οἱ Μάγοι, ὀρίζουν ὡς ἄριστο
τὸν πρῶτο γεννήτορα.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Ὁ Φερεκύδης ἔζησε τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ., ἴσως γύρω στὰ μέσα του. Οἱ πληροφο-
ρίες ποῦ μᾶς δίνουν οἱ ἀρχαῖες πηγές διίστανται: σύμφωνα μὲ μιὰ παράδοση,
ἦταν περίπου σύγχρονος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Λυδίας Ἀλυάττη (γύρω στὸ 605-560
π.Χ.) καὶ τῶν Ἑπτὰ Σοφῶν (ποῦ κατὰ συνθήκη τοποθετοῦνται χρονικὰ γύρω
στὴν ἐκλειψὴ ποῦ προέβλεψε ὁ Θαλῆς, δηλαδὴ γύρω στὸ 585/4, ἢ τὴν ἐποχὴ ποῦ
ἦταν ἄρχοντας στὴν Ἀθήνα ὁ Δαμασίας, δηλαδὴ τὸ 582/1). σύμφωνα μὲ μιὰ
ἄλλη παράδοση, ποῦ βασίζεται στὸν Ἀπολλόδωρο, ἡ ἀκμὴ τοῦ Φερεκύδη συνέ-
πεσε μὲ τὴν 59ῃ Ὀλυμπιάδα (544-541 π.Χ.) καὶ ὁ Φερεκύδης ἦταν σύγχρονος
τοῦ Κύρου.³⁶ Δηλαδὴ ἡ χρονολογία τοῦ Ἀπολλόδωρου κάνει τὸν Φερεκύδη μιὰ
γενιὰ νεότερο ἀπὸ τὸν Θαλῆ καὶ σύγχρονο τοῦ Ἀναξίμανδρου, ἀλλὰ κάπως νεό-
τερο.

Αὕτῃ ἡ χρονολογία ταιριάζει μὲ τὴ μεταγενέστερη πυθαγόρεια παράδοση,
σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Πυθαγόρας ἔθαψε τὸν Φερεκύδη, ἂν καὶ τὸ πιθανότερο
εἶναι ὅτι αὐτὸ τὸ περιστατικὸ εἶναι φανταστικόν. Καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὲς χρονολο-
γήσεις δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιόπιστη ἱστορικά, καὶ ξέρουμε ὅτι οἱ
χρονικογράφοι τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων ἐπινοοῦσαν τέτοιες χρονικὲς συμπτῶ-
σεις βασισμένοι κυρίως σὲ α priori κριτήρια. Ἰσώστόσο, εἶναι σίγουρο ὅτι τὸ ἐν-
διαφέρον γιὰ τὸν Φερεκύδη ἦταν ζωντανὸ στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα (μιὰ κρίσιμη ἐποχὴ
γιὰ τὴ μετάδοση πληροφοριῶν γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχαῖκή περίοδο), καὶ εἶναι ἀπί-
θανο ἢ τοποθέτηση τοῦ Φερεκύδη στὸν 6ο αἰῶνα νὰ εἶναι λανθασμένη.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΦΕΡΕΚΥΔΗ

42 Διογένης Λαέρτιος I, 119: σώζεται δὲ τοῦ Συρίου τό τε βιβλίον δ συνέγραψεν οὗ ἡ ἀρχή· Ζᾶς μὲν καὶ Χρόνος ἦσαν αἱ καὶ Χθονίη...

Σώζεται τὸ βιβλίον ποὺ ἔγραψε ὁ συγγραφέας ἀπὸ τῆ Σύρου καὶ ποὺ ἀρχίζει μὲ τὰ λόγια: ὁ Ζᾶς καὶ ὁ Χρόνος ὑπῆρχαν ἀνέκαθεν, καθὼς καὶ ἡ Χθονίη... (γιὰ τὴ συνέχεια τοῦ ἐδάφιου βλ. 49).

43 Σούδα, στὸ λῆμμα *Φερεκύδης*: ἔστι δὲ ἅπαντα δ συνέγραψε ταῦτα· Ἐπτάμυχος ἦτοι Θεοκρασία ἢ Θεογονία. (ἔστι δὲ Θεολογία ἐν βιβλίῳ ἰ ἐχουσα θεῶν γένεσιν καὶ διαδοχάς).

Ὅλα ὅσα ἔγραψε εἶναι τὰ ἐξῆς: ἡ Ἐπτάμυχος ἢ Θεοκρασία ἢ Θεογονία. (Καὶ ὑπάρχει μὲν Θεολογία ἀπὸ δέκα βιβλία ποὺ περιέχει τὴ γένεση καὶ τίς διαδοχὴς τῶν θεῶν.)

44 Διογένης Λαέρτιος I, 116: τοῦτόν φησι Θεόπομπος πρῶτον περὶ φύσεως καὶ θεῶν γράψαι. Πρβ. Σούδα στὸ λῆμμα *Φερεκύδης*: πρῶτον δὲ συγγραφήν ἐξενεγκεῖν περὶ λόγῳ τινὲς ἱστοροῦσιν.

Ὁ Θεόπομπος λέει ὅτι αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔγραψε γιὰ τὴ φύση καὶ τοὺς θεούς.—Μερικοὶ λένε ὅτι ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ ἔγραψε ἓνα βιβλίον σὲ περὶ λόγῳ.

Σύμφωνα μὲ τὸ **42**, τὸ βιβλίον τοῦ Φερεκύδη (ἢ ὅ,τι τέλος πάντων εἶχε πάρει αὐτὴ τὴν ἐπωνυμία) σωζόταν ἀκόμα στὰ χρόνια τοῦ Διογένη, δηλαδὴ στὸν 3ο αἰῶνα μ.Χ. Ἡ ἐναρκτήρια φράση ἴσως νὰ ἦταν ἀρκετὰ γνωστὴ ἀπὸ τὴν καταχώριση ποὺ ὑπῆρχε στὸν κατάλογο τοῦ Καλλιμάχου γιὰ τὰ ἔργα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξάνδρειας (τὸ πατρώνυμο, ποὺ παραλείπεται ἐδῶ, ἀναφέρεται λίγο πιὸ πρὶν: *Βάβυος*, δηλαδὴ γιὸς τοῦ Βάβυ). Τὸ ὅτι τὸ βιβλίον σώθηκε ἀπὸ τὸ κάψιμο τῆς Βιβλιοθήκης τὸ 47 π.Χ. ἐπιβεβαιώνεται ἴσως ἀπὸ ἓνα ἀρκετὰ μακροσκελὲς παράθεμα, τὸ **50**· ἂν καὶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι τόσο αὐτὸ ὅσο καὶ ἄλλα ἀποσπάσματα μπορεῖ νὰ ἐπιβίωσαν χάρις σὲ ἐγχειρίδια ἢ ἀνθολογίες. Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου δίνεται στὸ **43**. Τὸ Ἐπτάμυχος (ἐπτὰ μυχοὶ) φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ ἀληθινὸς τίτλος τοῦ βιβλίου·³⁷ ὅπως συνήθως, πλὴν στὸν καθ'αυτὸ τίτλο προστίθενται διάφορες παραλλαγές ποὺ περιγράφουν τὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι αὐτὲς εἶναι μεταγενέστερες. Ἡ «δεκάτομη θεολογία» ἀποτελεῖ μᾶλλον σύγχυση μὲ ἓνα δεκάτομο ἔργο μὲ θέμα τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀττικῆς (ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία ἀρχίζει καὶ αὐτὴ ἀπὸ θεοὺς καὶ ἥρωες)· στὶς ἀκόλουθες ἀράδες τῆς Σούδας αὐτὸ τὸ ἔργο ἀποδίδεται στὸν Ἀθηναῖο Φερεκύδη. Δὲν εἶναι καθόλου σαφὲς ποῦ ἀκριβῶς ἀναφέρεται ὁ μυστηριώδης καὶ ἀσυνήθιστος τίτλος «Ἐπτάμυχος» (βλ. σ. 72). Τὸ ἐδάφιο **44** ἐκφράζει τὴν πολὺ διαδεδομένη ἀντίληψη ὅτι

αυτό το βιβλίο ήταν το παλιότερο πεζογραφικό έργο. Αυτό που πρέπει να είπτε στην πραγματικότητα ο Θεόπομπος (4ος αιώνας π.Χ.) είναι ότι ο Φερεκύδης ήταν ο πρώτος που έγραψε για τους θεούς σε πεζό λόγο, αντίθετα λ.χ. από τον Ήσιοδο. Είναι πιθανό ότι και πριν από τον Φερεκύδη υπήρχαν χρονικά σε πεζό λόγο, αλλά ο Φερεκύδης και ο Άναξίμανδρος (του οποίου το βιβλίο ίσως να γράφτηκε την ίδια πάνω κάτω εποχή και μπορούμε να το τοποθετήσουμε γύρω στο 547/6 π.Χ.) ίσως να ήταν οι πρώτοι αξιόλογοι πεζογράφοι που διατηρήθηκε η μνήμη τους.

Η ΖΩΗ ΚΑΙ Ο ΘΡΥΛΟΣ ΤΟΥ

(i) Ἡ σύνδεση με τὸν Πυθαγόρα

Στὸν Φερεκύδη ἀποδίδονταν πολλὰ θαύματα, ὅπως λ.χ. ἡ πρόβλεψη ἑνὸς σεισμοῦ, ἑνὸς ναυάγιου, τῆς ἄλωσης τῆς Μεσσήνης κτλ. Αὐτὰ τὰ θαύματα τοποθετοῦνταν σὲ διάφορα μέρη: στὴ Σπάρτη, κοντὰ στὴν Ἐφεσο, στὴ Σάμο, στὴ Σύρο καὶ ἄλλοι. Ἡ δυσκολία εἶναι ὅτι τὰ ἴδια θαύματα ἀποδίδονταν καὶ στὸν Πυθαγόρα. Ὁ Ἀπολλώνιος ὁ παραδοξογράφος, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο ὅτι χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶπε ὅτι «ὁ Πυθαγόρας κατόπιν ἄρχισε νὰ ἐπιδίδεται στὴ θαυμαστοποιία (τερατοποιία) τοῦ Φερεκύδη» (DK 14, 7)· καί, ὅπωςδήποτε, στοὺς κύκλους τῶν περιπατητικῶν γινόταν δεκτὸ ὅτι, ὅταν ὁ Φερεκύδης ἔπαθε φθειρίαση στὴ Δῆλο, ὁ μαθητὴς του Πυθαγόρας ἦρθε καὶ τὸν περιποιήθηκε ὥς τὸ θάνατό του (Διογ. Λ. I, 118· Διόδωρος X, 3, 4· DK 7 a 1 καὶ 4). Αὐτὸ μᾶς τὸ βεβαιώνει ὁ Ἀριστόξενος, καθὼς καὶ ὁ Δικαίαρχος σύμφωνα με τὸν Πορφύριο, *Πυθαγ. βίος* 56. Ὁ Πορφύριος ἐπίσης ἔλεγε (ὅπως τὸν παραθέτει ὁ Εὐσέβιος, DK 7 a 6) ὅτι σύμφωνα με τὸ συγγραφέα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα Ἀνδρῶνα ἀπὸ τὴν Ἐφεσο τὰ θαύματα ἔγιναν στὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὸν Πυθαγόρα, ἀλλὰ ὅτι ὁ Θεόπομπος ἀντέγραψε ἀπὸ τὸν Ἀνδρῶνα τὶς σχετικὲς ἱστορίες καί, γιὰ νὰ συγκαλύψει τὴ λογοκλοπία ποὺ ἔκανε, τὶς ἀπέδωσε στὸν Φερεκύδη, ἀλλάζοντας παράλληλα ἑλαφρὰ τὶς τοποθεσίες ὅπου ἔγιναν αὐτὰ τὰ θαύματα. Ὅμως ὁ Ἀνδρῶν δὲν τηροῦσε καθόλου κριτικὴ στάση, ὅπως δείχνει τὸ γεγονός ὅτι ἐπινόησε ἕναν νέο Φερεκύδη ἀπὸ τὴ Σύρο, ἕναν ἀστρονόμο (Διογ. Λ. I, 119· DK 7 a 1)· καὶ ἡ ἐξήγηση ποὺ δίνει ὁ Πορφύριος γιὰ τὶς ἀποκλίσεις δὲν εἶναι πειστικὴ. Ἡ σύγχυση καὶ οἱ διαφωνίες ποὺ ὀλοφάνερα υπῆρχαν τὸν 4ο αἰῶνα δείχνουν ὅτι ἔλειπαν ἀξιόπιστες λεπτομέρειες γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Φερεκύδη. Ἄν ὁ Φερεκύδης ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς σοφοὺς ἐκείνους ποὺ εἶναι φυσικὸ νὰ δίνουν ἀφορμὴ σὲ ἱστορίες γιὰ θαύματα (ὅπως συνέβαινε μετὰ τὸν Πυθαγόρα), τότε ἡ σύνδεση ἀνάμεσα σὲ δύο παρόμοιες φυσιογνωμίες ποὺ ἔζησαν τὴν ἴδια περίπτω ἐποχὴ θὰ γινόταν ἔτσι κι ἄλλιῶς, εἴτε ἀνταποκρινόταν στὴν πραγματι-

κότητα είχε όχι· αλλά εκτός από τους άθλους που κατά τὰ ἄλλα ἀποδίδονταν στὸν Πυθαγόρα, ὁ Φερεκύδης δὲν φαίνεται νὰ εἶχε πολλὰ ἀπὸ τὰ γνωρίσματα ἑνὸς σαμάνου ἢ ἑνὸς μάγου. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁλόκληρος ὁ θρύλος γιὰ τὴν φιλία ἀνάμεσα στὸν Φερεκύδη καὶ τὸν Πυθαγόρα μπορεῖ νὰ προῆλθε ἀπὸ ἓνα πασίγνωστο σχόλιο τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ.:

45 Ἴων ὁ Χίος, ὅπως τὸν παραθέτει ὁ Διογένης Λαέρτιος I, 120: Ἴων δ' ὁ Χίος φησι περὶ αὐτοῦ (ἐνν.: Φερεκύδου).

ὥς δ' μὲν ἡγορέη τε κεκασμένος ἡδὲ καὶ αἰδοῖ
καὶ φθίμενος ψυχῇ τερπνὸν ἔχει βίοντον,
εἴπερ Πυθαγόρης ἐτύμως σοφός, δς περὶ πάντων
ἀνθρώπων γνώμας εἶδε καὶ ἐξέμαθεν.

Ὁ Ἴων ἀπὸ τὴν Χίος λέει γι' αὐτόν (δηλ. τὸν Φερεκύδη): «ἔτσι λοιπὸν διέπρεψε στὴν ἀντρείσυνη καὶ στὸ φιλότιμο, καὶ τώρα ποὺ εἶχε πεθάνει θὰ ζεῖ ἡ ψυχὴ του ζωὴ χαρισάμενη, ἂν εἶναι σωστὰ τὰ ὅσα ἔμαθε ὁ σοφὸς Πυθαγόρας γιὰ τοὺς ἀνθρώπους.»

Ὅπως ἐπισήμανε ὁ H. Gomperz (*Wiener St.* 47 (1929) 14 ὑποσημ. 3), εἶναι πιθανὸ αὐτὸ τὸ σχόλιο νὰ μὴ σημαίνει τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι «ἂν ὁ Πυθαγόρας ἔχει δίκιο γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς ψυχῆς, τότε ἡ ψυχὴ τοῦ Φερεκύδη θ' ἀπολαμβάνει μιὰ εὐφρόσυνη ζωὴ». Ὅμως τὸ σχόλιο μπορεῖ νὰ παρερμηνεύθηκε, ἀκόμα καὶ στὴν ἀρχαιότητα, καὶ νὰ θεωρήθηκε ὅτι ὑπονοεῖ μιὰ φιλία ἀνάμεσα στοὺς δύο ἄνδρες, ἐνθαρρύνοντας ἔτσι τὴν μεταφορὰ στὸν Φερεκύδη ἱστοριῶν ποὺ ἀφοροῦσαν τὸν Πυθαγόρα. Οἱ ἀρχαῖοι «Ἕλληνες, ἰδιαίτερα στὸν 3ο καὶ στὸν 2ο αἰῶνα π.Χ., σκαρφίζονταν μὲ τὴν παραμικρὴ ἀφορμὴ τίς πιὸ εὐφράνταστες βιογραφικὲς λεπτομέρειες» ἀκόμα κι ἔτσι ὅμως διστάζει κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι ὁλόκληρη ἡ διαμάχη ποὺ ὑπῆρχε γύρω ἀπὸ τὸν Φερεκύδη στὸν 4ο αἰῶνα ἦταν ριζωμένη σὲ μιὰ τόσο ἰσχυρὴ ἐνδειξη ὅσο τὸ μικρὸ ἐγκώμιο τοῦ Ἴωνα. Ὡστόσο, καμιά ἀπὸ τίς ἐνδείξεις ποὺ ὑπάρχουν γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν εἶναι πειστικὴ, καὶ καλὰ θὰ κάνουμε νὰ διατηροῦμε κάποιες ἀμφιβολίες γύρω ἀπὸ τὴν σχέση ἀνάμεσα στοὺς δύο ἄνδρες.

(ii) Ὑποτιθέμενη πρόσβαση σὲ φοινικικὰ ἀπόκρυφα βιβλία

46 Σούδα (στὸ λῆμμα *Φερεκύδης*): *διδασθῆναι δὲ ὑπ' αὐτοῦ Πυθαγόραν λόγος, αὐτὸν δὲ οὐκ ἐσχηκέναι καθηγητήν, ἀλλ' ἐαυτὸν ἀσκήσαι κτησάμενον τὰ Φοινίκων ἀπόκρυφα βιβλία.*

Λέγεται ὅτι αὐτὸς διδάξε τὸν Πυθαγόρα, ὁ ἴδιος δὲ δὲν εἶχε δάσκαλο, ἀλλὰ μορφώθηκε μόνος του, ἀφοῦ ἀπέκτησε τὰ ἀπόκρυφα βιβλία τῶν Φοινίκων. (Βλ. καὶ ἐδάφιο 60.)

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ἢ βεβαίωση ὅτι ὁ Φερεκύδης ἦταν αὐτοδίδακτος νὰ μὴ ση-

μαίνει τίποτα περισσότερο από το ότι, όταν γράφτηκε ολόκληρη ή βιογραφία του, δεν μπόρεσε να βρεθεί άνθρωπος ικανός να στάθηκε δάσκαλός του. Το ότι χρησιμοποίησε φοινικικά βιβλία (μια ιστορία πραγματικά πολύ δυσκολοπίστευτη) είναι άλλη μια εικάσια από αυτές που ήταν προσφιλείς στους βιογραφικούς ανθολόγους. Πάντως, η πληροφορία αυτή θα πρέπει να είχε κάποιο έρεισμα και ίσως να βασιζόταν στο γεγονός ότι μερικά στοιχειά της σκέψης του έδειχναν ανατολίτικα: ο Φερεκύδης συνδέθηκε αργότερα με το ζωροαστρισμό, και η μάχη ανάμεσα στον Κρόνο και τον Όφιοινα (όπως και η μάχη που περιγράφει ο Ήσιόδος ανάμεσα στον Δία και τον Τιφώνα) είχε πράγματι κάποιες ομοιότητες με αντίστοιχους φοινικικούς μύθους.

(iii) *Το ήλιοτρόπιο*

47 Διογένης Λαέρτιος I, 119: *σώζεται δὲ τοῦ Συρίου τό τε βιβλίον... (πρβ. 49) ...σώζεται δὲ καὶ ήλιοτρόπιον ἐν Σύρῳ τῇ νήσῳ.*

Σώζεται το βιβλίο του Συριανού... και επίσης σώζεται ένα ήλιοτρόπιο στο νησί της Σύρου.

48 "Ομηρος, ο 403-404 με σχόλια:

*νήσος τις Συρίη κυκλήσκειται, εἴ που ἀκούεις,
᾽Ορτυγίης καθύπερθεν, ὅθι τροπαὶ ήελίοιο.*

ὅθι τροπαὶ ήελίοιο] ἔνθα φασὶν εἶναι ήλιου σπήλαιον, δι' οὗ σημαιοῦνται τὰς τοῦ ήλιου τροπὰς (QV). ὅλον ὡς πρὸς τὰς τροπὰς ήλιου, ὃ ἔστιν ἐπὶ τὰ δυτικὰ μέρη ὑπεράνωθεν τῆς Δήλου (BHQ).— οὕτως Ἀρίσταρχος καὶ Ἡρωδιανός (H).

Συρία λένε ένα νησί —αν τό 'χεις άκουστά σου,
στην Ὁρτυγία πιδ ψηλά στο γύρισμα του ήλιου.

«Στο γύρισμα του ήλιου»: εκεί λένε ότι υπάρχει μια σπηλιά του ήλιου, με τη βοήθεια της οποίας σηματοδοτούν τις τροπές του ήλιου (QV). Δηλαδή πρὸς τὰ γυρίσματα του ήλιου, πρὸς τὰ δυτικά, πάνω από τη Δήλο (BHQ).— Αυτό υποστηρίζουν ο Ἀρίσταρχος και ο Ἡρωδιανός (H).

Αυτό που υπονοεί το έδαφιο 47, ότι δηλαδή ένα ήλιοτρόπιο που σωζόταν την εποχή του Διογένη στη Σύρο άνῃκε στον Φερεκύδη ή τουλάχιστον είχε χρησιμοποιηθεί από αυτόν, πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφύλαξη. (Το ήλιοτρόπιο είναι ένα όργανο για να σηματοδοτεί κανείς το σημείο, στο οποίο ο ήλιος «γυρίζει» πάνω στην έκλειπτική, κατά το θερινό και το χειμερινό ήλιοστάσιο.) Όπως φαίνεται, υπάρχει κάποια σχέση με ένα δυσνόητο δίστιχο του Όμήρου, το 48. Τα σχόλια δείχνουν ότι στην Ἀλεξάνδρεια ήταν γνωστές δύο έναλλακτικές έρμηνείες αυτού του δίστιχου: (α) το *ὅθι τροπαὶ ήελίοιο* περιγράφει τη Συρία (όχι

τὴν Ὁρτυγία) καὶ σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε ἐκεῖ μιὰ σπηλιὰ πού χρησίμευε ὡς ἡλιοτρόπιο· (β) τὸ νόημα εἶναι ὅτι ἡ Συρία βρίσκεται «πάνω», δηλαδή βόρεια, ἀπὸ τὴν Ὁρτυγία, καὶ ἐπίσης πρὸς τὰ δυτικά της, ὅπου ὁ ἥλιος αὐγρίζει», δηλαδή γέρνει, βασιλεύει.³⁸ Τόσο ἡ πρώτη ὅσο καὶ ἡ δεύτερη ἐρμηνεῖα δέχονται τὴν ἀπίθανη ὑπόθεση ὅτι ἡ Ὁρτυγία ἀντιπροσωπεύει τὴ Δῆλο καὶ ἡ Σῦρία τὴ Σῦρο (πού βρίσκεται κάπου εἴκοσι μίλια δυτικά καὶ κάπως βόρεια ἀπὸ τὴ Δῆλο).³⁹ Ὅμως ὅποιο καὶ ἂν εἶναι τὸ νόημα τῆς ὁμηρικῆς φράσης,⁴⁰ ὑπῆρχαν προφανῶς στὰ Ἀλεξανδρινὰ χρόνια ἀναφορὲς γιὰ μιὰ ἡλιοσπηλιὰ πού ὑπῆρχε στὴ Σῦρο, καὶ εἶναι πιθανὸ ὅτι σ' αὐτὴ τὴ μορφὴ ἡλιοτρόπιου ἀναφέρθηκε ὁ Διογένης τρεῖς ἢ τέσσερις αἰῶνες ἀργότερα. Μαθαίνουμε γιὰ ἕναν ἄλλο τύπο φυσικοῦ ἡλιοτρόπιου πού ὑπῆρχε στὴν Ἰτανο τῆς Κρήτης τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα, καὶ τέτοια φυσικὰ ὄργανα θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνταν ἀρκετὰ συχνὰ γιὰ ἡμερολογιακοὺς σκοπούς. Ὅπως φαίνεται, ἡ ἡλιοσπηλιὰ τῆς Σύρου δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν τὸ ἀρχικὸ κίνητρο τῆς ὁμηρικῆς φράσης, ἀλλὰ τὴν ἐπιστράτευσαν σὲ μιὰ κατοπινὴ ἐποχὴ (ὅπωςδῆποτε μεταγενέστερη ἀπὸ τὸν Φερεκύδη) γιὰ νὰ ἐξηγήσουν αὐτὸ τὸ χωρίο τῆς Ὀδύσσειας. Ὅποιο καὶ ἂν ἦταν τὸ ἱστορικὸ της, ἦταν φυσικὸ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν ἐξοχότερο κάτοικο τοῦ νησιοῦ, τὸν Φερεκύδη. Ἄν καὶ δὲν ὑπάρχουν ἄλλες ἐνδείξεις ὅτι ὁ Φερεκύδης ἦταν πρακτικὸς ἐπιστήμονας, εἶναι γνωστὸ ὅτι πολλοὶ ἄλλοι σοφοὶ τοῦ 6ου αἰῶνα, ἰδιαίτερα οἱ μιλῆσιοι, δὲν εἶχαν μόνον θεωρητικὰ ἀλλὰ καὶ πρακτικὰ ἐνδιαφέροντα· καὶ θὰ πρέπει νὰ ἦταν σχεδὸν ἀναπόφευκτο γιὰ ἕναν Ἀλεξανδρινὸ λόγιο νὰ συνδέσει ἱστορικὰ τὰ δύο μοναδικὰ ἐπιστημονικὰ προϊόντα τῆς Σύρου —τὸν Φερεκύδη καὶ τὸ ἡλιοτρόπιο. Ἔτσι, ὅσο ἀπρόθυμοι καὶ ἂν εἴμαστε νὰ ἀποσυνδέσουμε ἕνα τόσο ἐξυπνο τέχνασμα ἀπὸ ἕναν τόσο αἰνιγματικὸ ἄνθρωπο, πρέπει καὶ πάλι νὰ εἴμαστε στὸ ἑπακρο ἐπιφυλακτικοί.

ΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΟΥ ΦΕΡΕΚΥΔΗ

(i) *Οἱ ἀρχέγονες θεότητες· ἀρχικὴ δημιουργία ἀπὸ τὸν Κρόνο· οἱ μυχοὶ*

49 Διογένης Λαέρτιος I, 119: *σώζεται δὲ τοῦ Συρίου τό τε βιβλίον δ συνέγραψεν οὗ ἡ ἀρχή· (ἀπόσπ. 1) Ζᾷς μὲν καὶ Χρόνος ἦσαν αἰεὶ καὶ Χθονίη· Χθονίη δὲ ὄνομα ἐγένετο Γῆ, ἐπειδὴ αὐτῇ Ζᾷς γῆν γέρας διδοῖ.*

Σώζεται τὸ βιβλίον πού ἔγραψε ὁ συγγραφέας ἀπὸ τὴ Σῦρο καὶ πού ἀρχίζει μὲ τὰ λόγια: ὁ Ζᾷς καὶ ὁ Χρόνος ὑπῆρχαν ἀνέκαθεν, καθὼς καὶ ἡ Χθονίη· καὶ ἡ Χθονίη πῆρε τὸ ὄνομα Γῆ, ἐπειδὴ ὁ Ζᾷς τῆς χάρισε γῆ.

50 Δαμάσκιος, *Περὶ πρώτων ἀρχῶν* 124 bis: *Φερεκύδης δὲ ὁ Σύριος Ζάντα μὲν εἶναι αἰεὶ καὶ Χρόνον καὶ Χθονίαν τὰς τρεῖς πρώτας ἀρχάς... τὸν δὲ Χρόνον*

ποιήσαι ἐκ τοῦ γόνου ἑαυτοῦ πῦρ καὶ πνεῦμα καὶ ὕδωρ... ἐξ ὧν ἐν πέντε μυχοῖς διηρημένων πολλὴν ἄλλην γενεὰν συστήναι θεῶν, τὴν πεντέμυχον καλουμένην, ταῦτόν δὲ ἴσως εἰπεῖν πεντέκοσμον.

Ὁ Φερεκύδης ἀπὸ τῆ Σύρου εἶπε ὅτι ὁ Ζᾶς ὑπῆρχε πάντα, τὸ ἴδιο καὶ ὁ Χρόνος καὶ ἡ Χθονίη, ποὺ ἀποτελοῦσαν μαζὶ μὲ τὸν Ζάντα τὶς τρεῖς πρῶτες ἀρχές... καὶ ὁ Χρόνος δημιουργῆσε ἀπὸ τὸ σπέρμα του τὴ φωτιά, τὸν ἀέρα [ἢ τὴν πνοή] καὶ τὸ νερὸ... ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ὅταν μοιράστηκαν σὲ πέντε μυχοὺς, δημιουργήθηκε μιὰ πολυπληθὴς θεϊκὴ γενιά, ἡ λεγόμενη πεντάμυχη, πράγμα ποὺ ἴσως σημαίνει τὸ ἴδιο μὲ πεντάκοσμη.

Ὁ Ζᾶς, ὁ Χρόνος καὶ ἡ Χθονίη (Χθονία) «ὑπῆρχαν πάντα»: αὐτὸ λύνει τὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός. Μιὰ ἀνάλογη ἀντίληψη συναντοῦμε, κάπου δύο γενεὲς ἀργότερα, στὴν παγκόσμια τάξη τοῦ Ἡράκλειτου, ποὺ δὲν τὴ δημιουργῆσε κανένας, οὔτε θεὸς οὔτε ἄνθρωπος, παρὰ ὑπῆρχε, ὑπάρχει καὶ θὰ ὑπάρχει πάντα (217)· ἐπίσης στὸν Ἐπίχαρμο, ἀπόσπ. 1 (DK 23 b 1 — μᾶλλον γνήσιο), ὅπου ἡ θέση αὐτὴ διατυπώνεται ρητά. Ἀλλὰ ἤδη στὸν 6ο π.Χ. αἰῶνα ἡ θεία φύση ποὺ ἀποδίδεται στὸ ἄπειρον τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ στὸν ἀέρα τοῦ Ἀναξίμενη ὑποδηλώνει πιθανότατα ὅτι καὶ αὐτὰ ὑπῆρχαν ἀνέκαθεν. Μᾶς ἐκπλήσσει τὸ γεγονός ὅτι αὐτὴ ἡ ἀντίληψη διατυπώθηκε τόσο ξεκάθαρα, καὶ σὲ θεογονικὰ πλαίσια, σὲ μιὰ σχετικὰ πρῶτη ἐποχὴ. Ἀλλὰ εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ θεότητες ποὺ ὑπῆρχαν πάντα θεωροῦνται (κατ' ἐτυμολογία) ὡς πρωταρχικὲς μορφές τῶν συμβατικῶν θεῶν τῆς παραδοσιακῆς θεογονίας· καὶ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ὁ Χρόνος, ποὺ εἶναι φυσικὸ νὰ αἰσθάνεται κανεὶς, ἀκόμα καὶ χωρὶς νὰ στοχαστεῖ βαθιά, ὅτι εἶναι ἀγέννητος. Ἔτσι, ὁ Φερεκύδης δὲν προσπαθοῦσε τόσο νὰ ξεπεράσει μιὰ λογικὴ δυσκολία γύρω ἀπὸ τὴ δημιουργία τῶν θεῶν καὶ τοῦ κόσμου ὅσο νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ἀσαφὴ (ἂν καὶ ὀρθολογικότερη) ἀντίληψη ποὺ ἐκφράζει τὸ «γεννήθηκε τὸ Χάος» τοῦ Ἡσίοδου μὲ ἓνα νέο πρῶτο στάδιο, βασισμένο στὴν ἐτυμολογία καὶ κυρίως σὲ μιὰ καινούρια ἀντίληψη γιὰ τὸν Κρόνο, τὸν πατέρα τῶν θεῶν.

Τὰ ὀνόματα εἶναι ἀσυνήθιστα. Ὁ Ζᾶς (αιτιατικὴ: Ζάντα) εἶναι προφανῶς μιὰ ἐτυμολογικὴ μορφή τοῦ Ζεὺς, καὶ ἴσως νὰ ἔχει σκοπὸ νὰ τονίσει τὸ στοιχεῖο ζα- (ἓνα ἐπιτατικὸ πρόθεμα), ὅπως στὶς λέξεις ζᾶθεος, ζαῆς· ἂν καὶ ὑπάρχει κάποια πιθανότητα ὅτι ἡ μορφή Ζᾶς προορίζεται νὰ συνδέσει τὸ θεὸ τοῦ οὐρανοῦ Δία μὲ τὴ θεὰ τῆς γῆς Γαῖα, τῆς ὁποίας ἡ κυπριακὴ μορφή εἶναι ζᾶ. Ἡ Χθονίη (ἀπὸ τὸ *χθών*) προορίζεται ἐνδεχομένως νὰ περιγράψει τὴ Γῆ σ' ἓνα ἀρχέγονο ρόλο, ἴσως ὡς κατοικία τῶν χθόνιων δαιμόνων, καὶ ὁπωσδήποτε τὸ ὄνομα αὐτὸ δίνει ἔμφαση στὰ κατώτερα τμήματα τῆς γῆς. Ὅσο γιὰ τὸν Χρόνο, ἔχει ὑποστηριχθεῖ (κυρίως ἀπὸ τὸν Wilamowitz) ὅτι ἡ πραγματικὴ ἐκδοχὴ εἶναι Κρόνος: ὁ Κρόνος ἔπαιζε σημαντικὸ ρόλο στὴ θεογονία τοῦ Φερεκύδη, σύμφωνα μὲ ἓνα ἀπόσπασμα ποὺ σώζεται, τὸ 57, καὶ ὁ «Χρόνος» θὰ ἀποτελοῦσε μιὰ ἐκ-

πληκτικά έκλεπτυσμένη κοσμογονική έννοια για τὸν 6ο αἰώνα π.Χ. Ἄλλα εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι τὸ ὄνομα Χρόνος, ποὺ ἐνισχύεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὶς πηγές, εἶναι ἡ σωστὴ ἐκδοχή· οἱ ἄλλες δύο μορφές εἶναι ἐτυμολογικὲς παραλλαγές γνωστῶν θεογονικῶν μορφῶν, καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ ὑποπτευόμαστε ὅτι κατὰ τέτοιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν τρίτη μορφή. Ἡ ὑποκατάσταση τοῦ Κρόνου μὲ τὸν Χρόνον εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ θὰ περιμέναμε ἐδῶ.⁴¹ Εἶναι πιθανὸ ὅτι στὰ κατωπινὰ στάδια τῆς θεογονίας ἡ ἀρχέγονη τριάδα εἶχε πάρει ἤδη τὴ γνωστὴ μορφή τοῦ Δία, τοῦ Κρόνου καὶ τῆς Ἥρας.⁴² Τὸ ὅτι ὁ Φερεκύδης εἶχε μανία μὲ τὴν ἐτυμολογίαν βγαίνει καθαρά ἀπὸ τὶς λιγοστὲς ἐνδείξεις ποὺ διαθέτουμε: ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰδιότυπη παραγωγὴ ὀνομάτων, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε ἤδη, ὁ Φερεκύδης συνέδεε ἴσως τὸ Χάος (ὅπως ἔκαναν ἀργότερα καὶ οἱ στωικοὶ) μὲ τὸ ρῆμα χέεσθαι καὶ ἔτσι τὸ ἐρμήνευε ὡς νερό· τὴ Ρέα τὴν ἀποκαλοῦσε Ῥῆ (DK 7 b 9) καὶ ἴσως νὰ τὴ συνέδεε μὲ τὸ ρῆμα ῥεῖν κτλ· τὸν Ὠκεανὸ τὸν ὀνόμαζε Ὠγηγνός (53)· οἱ θεοὶ ἔδωσαν σ' ἓνα τραπέζι τὸ ὄνομα θυωρός, δηλαδὴ αὐτὸς ποὺ ἐπιτηρεῖ τὶς προσφορές, τὶς θυσίες (DK 7 b 12).

Ὁ Δαμάσκιος στὸ 50 ἀκολουθεῖ τὸν Εὐδήμο. Ὁ Χρόνος δημιουργεῖ ἀπὸ τὸ σπέρμα τοῦ⁴³ τὴ φωτιά, τὸν ἀέρα καὶ τὸ νερό, καὶ ὑπονοεῖται ὅτι αὐτὸ συμβαίνει σὲ ἓνα πρῶιμο στάδιο. Αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπινοημένο, ἀν καὶ δὲν ἀποκλείεται καθόλου νὰ ἔχουν ἀλλοιωθεῖ μερικὲς λεπτομέρειές του. Μᾶς ἔρχονται στὸ νοῦ ὀρισμένες αἰγυπτιακὲς κοσμογονικὲς ἀφηγήσεις, ὅπου τὰ πρῶτα συστατικὰ τοῦ κόσμου παράγονται μὲ τὸν αὐνανισμό ἐνὸς ἀρχέγονου θεοῦ, καὶ συγκεκριμένα τοῦ Ἄτουμ-Ρε ποὺ ἀναφέρεται στὴ μεμφικὴ θεολογία (ANET 5)· ἐπίσης μᾶς ἔρχεται στὸ νοῦ ὁ ἀκρωτηριασμός τοῦ Οὐρανοῦ ἀπὸ τὸν Κρόνον στὸ 39, ὅπου ἀπὸ τὸ μῦθος τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τὸ αἷμα ποὺ στάζει γεννιοῦνται ὀρισμένες μυθολογικὲς μορφές. Ἡ ἰδέα ὅτι τὸ ἀνθρώπινο σπέρμα εἶναι δημιουργικὸ, καὶ ἐπομένως ὅτι τὸ σπέρμα μιᾶς πρωταρχικῆς θεότητας ἐπαιξε δημιουργικὸ ρόλο στὴν κοσμογονία, δὲν εἶναι οὔτε παράξενη οὔτε ἀτοπ. Ὡστόσο, αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐκπλήσσει ἐδῶ εἶναι τὰ δημιουργήματα τοῦ σπέρματος τοῦ Χρόνου: θυμίζουν τὴ θεωρία τοῦ 5ου αἰῶνα γιὰ τὰ τέσσερα στοιχεῖα, καὶ ἂν παραλείπεται ἡ γῆ εἶναι ἐπειδὴ οὐσιαστικὰ ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ ὡς Χθονίη-Γῆ. Τὸ πνεῦμα φαίνεται ὑποπτα ἀναχρονιστικὸ, ἔστω καὶ ἂν ὁ Ἀναξιμένης τόνισε τὴ σημασία του τὴν ἴδια πάνω κάτω ἐποχή. Αὐτὲς οἱ οὐσίες δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσαν τὴν πρώτη ὕλη μεταγενέστερων κοσμολογικῶν ἀντιλήψεων: γιὰτὶ σύμφωνα μὲ τὸ 50 αὐτὸ ποὺ παράγουν δὲν εἶναι ὁ κόσμος, ἀλλὰ διάφορες θεότητες. Θὰ ἔφταναν μάλιστα νὰ ὑποστηρίξω ὅτι τὸ σπέρμα ποὺ παράγει φωτιά, ἀέρα (πνεῦμα) καὶ νερό εἶναι κατὰ πάσα πιθανότητα μιὰ μεταγενέστερη, ἐξορρολογιστικὴ ἐρμηνεία, μὲ στωικὴ προέλευση ἴσως, βασισμένη στὴν ἀριστοτελικὴ ἀντιλήψη (ποὺ μὲ τὴ σειρά της εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Ἀπολλωνιάτη, πρβ. 616) ὅτι τὸ ἀνθρώπινο σπέρμα περιέχει σύμφυτον πνεῦμα, ποὺ περιγράφεται μάλιστα ζεστὸ

και αἰθέριο (πρβ. λ.χ. *Περὶ ζώων γενέσεως* B 3, 736 b 33 κέ.). Ἐπίσης, στίς περιγραφές τῆς πρώιμης στρωκτικῆς φυσιολογίας, τὸ σπέρμα ἀναφέρεται ὡς πνεῦμα μεθ' ὕγρου ("Ἀρειος Δίδυμος γιὰ τὸν Ζήνωνα) καὶ συνδέεται μὲ τὸ πνεῦμα ἐν-θερμον. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι τὰ τρία ἀναπάντεχα προϊόντα τοῦ σπέρματος τοῦ Χρόνου — ἡ φωτιά, ὁ ἀέρας καὶ τὸ νερὸ — εἶναι μιὰ ὅψιμη, παρείσακτη ἐρ-μηνεία τῆς φύσης τοῦ σπέρματος καὶ ὅτι ἀρχικὰ αὐτὸ ποὺ τοποθετήθηκε στοὺς μυχοὺς (στὰ κοιλώματα) ἦταν τὸ ἴδιο τὸ σπέρμα τοῦ Χρόνου. "Ὅσο γι' αὐτοὺς τοὺς μυχοὺς, ὁ ἀριθμὸς ἐφτά ποὺ δίνει ἡ Σοῦδα ἴσως νὰ προκύπτει μὲ τὴν πρό-σθεση στοὺς πέντε μυχοὺς ποὺ ἀναφέρει τὸ 50 τῶν ἄλλων δύο θεοτήτων ποὺ προϋπάρχουν τοῦ Ζάντα καὶ τῆς Χθονίης, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ δευτέρα μποροῦσε πράγματι νὰ σημαίνει συνεκδοχικὰ τὸν μυχό, τὸ κοιλώμα. Ἐναλλακτικὰ, καὶ οἱ ἐφτά μυχοὶ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς Χθονίης: εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στὴ βαβυλωνιακὴ μυθολογία ὁ κόσμος τῶν νεκρῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐφτά περιοχές,⁴⁴ καὶ στὸ μῦθο γιὰ τὴν Κάθοδο τῆς Ἰστάρ, ἡ Ἰστάρ πρέπει νὰ περάσει ἀπὸ ἐφτά πύλες (*ANET* 107 κέ.).⁴⁵

"Ἐνα ἐνδεχόμενο κλειδί γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς ἱστορίας μὲ τὸ σπέρμα τοῦ Χρόνου ὑπάρχει στὸ ἀκόλουθο παραμελημένο χωρίο:

52 Σ b στὸ "Ὀμηρος, B 783 Τυφώος: *φασὶ τὴν Γῆν ἀγανακτοῦσαν ἐπὶ τῷ φόνῳ τῶν Γιγάντων διαβαλεῖν Δία τῇ "Ἡρᾷ· τὴν δὲ πρὸς Κρόνον ἀπελθοῦσαν ἐξεῖπειν· τὸν δὲ δοῦναι αὐτῇ δύο ψά, τῷ ἰδίῳ χρῆσαντα θορῶ καὶ κελεύσαντα κατὰ γῆς ἀποθέσθαι, ἀφ' ὧν ἀναδοθῆσεται δαίμων ὁ ἀποστήσων Δία τῆς ἀρχῆς. ἡ δέ, ὡς εἶχεν ὀργῆς, ἔθετο αὐτὰ ὑπὸ τὸ "Ἀριμον τῆς Κιλικίας. ἀναδοθέντος δὲ τοῦ Τυφῶνος "Ἡρα διαλλαγεῖσα Διὶ τὸ πᾶν ἐκφαίνει· ὁ δὲ κεραυνώσας Αἴτην τὸ ὄρος ὠνόμασεν.*

Λένε ὅτι ἡ Γῆ, ἀγανακτισμένη γιὰ τὸ φόνο τῶν Γιγάντων, διέβαλε τὸν Δία στὴν "Ἡρα, καὶ ἡ "Ἡρα πῆγε στὸν Κρόνο καὶ τοῦ μίλησε σχετικὰ. Ὁ Κρόνος τότε τῆς ἔδωσε δύο αὐγά, ἀφοῦ τὰ ἄλειψε μὲ τὸ ἴδιο τοῦ σπέρμα, καὶ τῆς εἶπε νὰ τὰ θάψει στὴ γῆ: ἀπὸ αὐτὰ τὰ αὐγά θὰ γεννιόταν ἕνας δαίμονας, ποὺ θὰ ἐκθρόνιζε τὸν Δία. Καὶ ἡ "Ἡρα, ὀργισμένη καθὼς ἦταν, τὰ ἐκρυψε κάτω ἀπὸ τὸ "Ἀριμον τῆς Κιλικίας. "Ὅταν ὁμως γεννήθηκε ὁ Τυφῶν, ἡ "Ἡρα εἶχε πιά μονοιάσει μὲ τὸν Δία καὶ τοῦ φανέρωσε τὰ πάντα· καὶ ὁ Ζεὺς κατακεραυνώσας τὸν Τυφῶνα καὶ ὠνόμασε τὸ βουνὸ Αἴτνα.

Ἡ ἐπεξηγηματικὴ κατηγορία τῶν παλιότερων ὁμηρικῶν σχολίων περιέχει πολὺ ὕλικὸ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο (H. Erbse, *Scholia Graeca in Homeri Iliadem* 1 (Βερολίνο 1969), XII). Αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο σχόλιο προσθέτει ἕνα ὁμη-ρικό στοιχεῖο (τὸ "Ἀριμον) σ' ἐκεῖνα ποὺ συναντοῦμε στὴν ποίηση τοῦ 5ου αἰῶνα (Πίνδαρος *Πυθ.* I, 16 κέ., Αἰσχύλος *Πρ.* 351 κέ.). Ἡ ὀρφικὴ ἐπίδραση δὲν πρέ-πει νὰ ἀποκλείεται, ἀν καὶ τὰ αὐγά δὲν τοποθετοῦνται στίς ἀνεμοδαρμένες ἐρη-

μιές τοῦ Αἰθέρα ἢ τοῦ Ἑρέβους (ὥπως στίς Ραψωδίες), ἀλλὰ στή Γαία. Τὸ ὅτι ἀναφέρεται ὁ Κρόνος, καὶ ὄχι ὁ Χρόνος, δὲν εἶναι ἀπαραίτητα σημαντικὸ (βλ. σ. 71). Τὸ ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ Κρόνος γονιμοποιεῖ δύο αὐγά (γιατί δύο;) μὲ τὸ ἴδιο του τὸ σπέρμα καὶ ὅτι τὰ αὐγά πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, ἴσως σὲ κάποια μορφή κοιλότητας — ἐδῶ κάτω ἀπὸ ἓνα βουνό. Ἀπὸ τὰ γονιμοποιημένα αὐγά βγαίνει ὁ Τυφῶν/Τυφωεύς, ἓνα ἀντίστοιχο τοῦ Ὀφιονέα, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλάει ὁ Φερεκύδης (σ. 77 κέ.). Φαίνεται πράγματι νὰ ὑπάρχει ἐντυπωσιακὴ ὁμοιότητα μὲ τὴν αἰνιγματικὴ μνεῖα γιὰ τὸ σπέρμα τοῦ Χρόνου στὸ 50· ἂν εἶναι ἔτσι, αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει κατὰ κάποιο τρόπο τὴν ὑπόθεση ὅτι μία ἢ περισσότερες θεογονικὲς μορφές («πολυάριθμοι ἄλλοι θεοὶ βλαστοῖν») προ-ῆλθαν ἄμεσα ἀπὸ τὸ σπέρμα τοῦ Χρόνου.⁴⁶ Δίνει ἐπίσης μιὰ ἀμυδρὴ πιθανότητα ἐγκυρότητας στὴν ἐκδοχὴ ὅτι ὁ Φερεκύδης μιλοῦσε γιὰ γένεση ἀπὸ ἓνα αὐγὸ (ὄχι ὅμως γένεση κοσμολογικῶν στοιχείων) (βλ. σ. 41-44) — μολονότι ἡ ἰδέα αὕτη ἔγινε τόσο προσφιλεῖς στίς ἐλληνιστικὲς καὶ τίς μεταγενέστερες ἀφηγήσεις ὥστε δὲν ἀποκλείεται καθόλου νὰ προστέθηκε σὲ μιὰ ἀπλούστερη ἱστορία.

(ii) Ὁ γάμος τοῦ Ζάντα μὲ τὴ Χθονίη καὶ τὸ στόλισμα τοῦ νυφικοῦ φορέματος

53 Grenfell καὶ Hunt, *Greek Papyri*, Σειρὰ II, ἀρ. 11, σ. 23 (3ος αἰώνας μ.Χ.) (DK 7 b 2): αὐτῶ ποιοῦσιν τὰ οἰκία πολλά τε καὶ μεγάλα. ἐπεὶ δὲ ταῦτα ἐξετέλεσαν πάντα καὶ χρήματα καὶ θεράποντας καὶ θεραπαίνας καὶ τᾶλλα ὅσα δεῖ πάντα, ἐπεὶ δὴ πάντα ἐτοῖμα γίνεταί τὸν γάμον ποιεῦσιν. κάπειδὴ τρίτῃ ἡμέρῃ γίνεταί τῳ γάμῳ, τότε Ζὰς ποιεῖ φᾶρος μέγα τε καὶ καλὸν καὶ ἐν αὐτῷ <ποικίλλει Γῆν> καὶ Ὠγνῷ (νὸν καὶ τὰ Ὠ)γνῶυ <δῶματα *** [στίλη 2] βουλόμενος> γὰρ σέο τοὺς γάμους εἶναι τούτῳ σε τι(μῶ). σὺ δέ μοι χαῖρε καὶ σὺνίσθι. ταῦτά φασιν ἀνακαλυπτήρια πρῶτον γενέσθαι· ἐκ τούτου δὲ ὁ νόμος ἐγένετο καὶ θεοῖσι καὶ ἀνθ(ρώποι)σιν. ἡ δὲ μι(ν ἀμείβε)ται δεξαμ(ένη εὐ τὸ) φᾶ(ρος)...⁴⁷

Τοῦ ἐτοιμάζουσαν τὰ δῶματα, πολλὰ καὶ μεγάλα. Καὶ ὅταν τέλειωσαν μὲ ὅλα, καὶ μὲ τὴν ἐπίπλωσιν καὶ μὲ τοὺς ὑπηρέτες καὶ τίς ὑπηρετίες καὶ μὲ ὅλα τὰ ἄλλα ἀπαραίτητα, κάνουν τὸ γάμο. Καὶ τὴν τρίτῃ μέρα τοῦ γάμου ὁ Ζὰς φτιάχνει ἓνα μεγάλο καὶ ὠραῖο φῶρεμα καὶ τὸ στολίζει μὲ τὴ Γῆ καὶ τὸν Ὠγνῶ καὶ τὰ δῶματα τοῦ Ὠγνῶυ*** «μὲ τοῦτο δῶ σέ τιμῶ, θέλοντας τοῦτοι οἱ γάμοι νὰ εἶναι δικοί σου. Χαῖρε καὶ γίνε ταίρι μου.» Καὶ λένε ὅτι αὐτὰ ἦταν τὰ πρῶτα ἀνακαλυπτήρια: ἔτσι γεννήθηκε αὐτὸ τὸ ἔθιμο καὶ γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Κι αὕτη ἀποκρίνεται, ἀφοῦ δέχτηκε τὸ ροῦχο...

Ὁ γάμος ποὺ γίνεται εἶναι ἀνάμεσα στὸν Ζάντα καὶ τὴ Χθονίη, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ ἐδάφιο 56. Ἡ δῆλωσις τοῦ Ζάντα «θέλοντας [ἢ κάποια ἀνάλογη λέξη] τοῦτοι οἱ γάμοι νὰ εἶναι δικοί σου» ἐνισχύει κατὰ πολὺ τὴν ἀποψη ὅτι ἡ Χθονίη ἐδῶ ἐξομοιώνεται ἐν μέρει μὲ τὴν Ἥρα, τὴ θεὰ τοῦ γάμου. Οἱ προετοιμασίες ἔχουν παραμυθένιο χαρακτήρα καὶ γίνονται ἀπὸ πρόσωπα ποὺ δὲν

προσδιορίζονται. Τὴν τρίτη μέρα τῶν γαμήλιων ἐκδηλώσεων⁴⁸ ὁ Ζᾶς φτιάχνει ἓνα μεγάλο φόρεμα, πού τὸ στολίζει μὲ τὴ Γῆ καὶ τὸν Ὀργανὸν (προφανῶς τὸ ὄνομα πού ἔδινε ὁ Φερεκύδης στὸν Ὀκεανό).⁴⁹ Ὁ Ζᾶς δίνει αὐτὸ τὸ ρούχο στὴ Χθονίη: ἡ οὐσιαστικὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ δώρου φαίνεται νὰ εἶναι αὐτὴ πού ἀναφέρεται στὸ 49, ὅπου ἡ Χθονίη πῆρε τὸ ὄνομα Γῆ «ἐπειδὴ ὁ Ζᾶς τῆς χάρισε τὴ γῆ». Μὲ τὸ φόρεμα τῆς χαρίζει ἐπίσης τὸν Ὀργανόν, πού μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς μέρος τῆς γήινης ἐπιφάνειας μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια, ἀλλὰ δὲν γίνεται ἀποκλειστικὸ προνόμιο τῆς Χθονίης ὅπως ἡ γῆ. Ἡ Χθονίη ἀντιπροσωπεύει ἀρχικὰ τὸ στερεὸ ὑπέδαφος τῆς γῆς καὶ ὄχι τὴ διαφοροποιημένη ἐπιφάνειά της, τὴ Γῆ καὶ τὸν Ὀργανόν. Τὸ βασικὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν τὸ στόλισμα τοῦ φορέματος μὲ τὴ Γῆ καὶ τὸν Ὀκεανὸν εἶναι ἀλληγορία ἢ πραγματικὴ κοσμογονικὴ πράξη. Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ συμβαίνει τὸ δεύτερο· γιατί ἄλλιῶς τί νόημα θὰ εἶχε νὰ καταπιαστεῖ ὁ Ζᾶς μὲ αὐτὴ τὴν ἀλλόκοτη καὶ κάθε ἄλλο παρὰ ἀνδρική δουλειά —πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ Ἡφαίστου, ὅταν στόλισε τὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα στὴν Ἰλιάδα; Ὅχι βέβαια νὰ συμβολιστεῖ ἀπλῶς ἡ ἀπονομὴ τῆς Γῆς ὡς δώρου καὶ νὰ δημιουργηθεῖ ἓνα μυθολογικὸ προηγούμενο γιὰ τὰ «ἀνακαλυπτῆρια», τὴν ἀποκάλυψη τοῦ προσώπου τῆς νύφης· ὅπως σιδηροτέτα ἀπὸ τὸ αἰτιολογικὸ στοιχεῖο στὴν ἱστορία, ὅπως δηλώνεται ρητὰ, ἀλλὰ τὸ δῶρο δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ εἶναι τόσο ἀλλόκοτο, ἂν δὲν εἶχε ἄλλη σημασία πέρα ἀπὸ αὐτὴν ἐνὸς ἀνακαλυπτῆριου δώρου.⁵⁰ Μιὰ θετικότερη ἐνδειξὴ μᾶς δίνει τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα:

54 Πρόκλος, εἰς *Τίμ.* II, σ. 54 Diehl: ὁ Φερεκύδης ἔλεγεν εἰς Ἑρωτα μεταβελῆσθαι τὸν Δία μέλλοντα δημιουργεῖν, ὅτι δὴ τὸν κόσμον ἐκ τῶν ἐναντίων συσιστάς εἰς ὁμολογίαν καὶ φιλίαν ἤγαγε καὶ ταυτότητα πᾶσιν ἐνέσπειρε καὶ ἔνωσιν τὴν δι' ὧν διήκουσαν.

Ὁ Φερεκύδης ἔλεγε ὅτι ὁ Ζεὺς μεταμορφώθηκε σὲ Ἑρωτα ὅταν ἐπρόκειτο νὰ δημιουργήσει, γιὰ τὸ λόγο ὅτι, ἀφοῦ συνέθεσε τὸν κόσμον ἀπὸ τὰ ἀντίθετα, τὸν ὁδήγησε σὲ ἁρμονία καὶ εἰρήνη, καὶ ἔσπειρε σ' ὅλα τὰ πράγματα τὴν ταυτότητα καὶ τὴν ἐνότητα πού διέπει ὅλο τὸ σύμπαν.

Ὁλόκληρο τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ δὴ καὶ ἔπειτα ἀποτελεῖ μιὰ σαφέστατα στωικὴ ἐρμηνεία, μὲ ἐλαφρὰ νεοπλατωνικὴ χροιά, καὶ δὲν μᾶς λέει τίποτα γιὰ τὸν Φερεκύδη. Ὅμως ἡ πρώτη πληροφορία, ὅτι δηλαδὴ ὁ Ζεὺς μεταμορφώθηκε σὲ Ἑρωτα ὅταν ἐπρόκειτο νὰ δημιουργήσει, πρέπει νὰ βασιζέται πράγματι σὲ κάποια δῆλωση τοῦ Φερεκύδη. Μᾶς πληροφορεῖ πρῶτα πρῶτα ὅτι ὁ Ζᾶς ἔκανε πράγματι κάποια κοσμογονικὴ πράξη, καὶ δεύτερον ὅτι τὴν ἔκανε μὲ τὴ μορφή τοῦ Ἑρωτα, ἢ τουλάχιστον σὲ κάποια ἐρωτικὴ κατάσταση. Αὐτὸ βέβαια δὲν χρειάζεται νὰ σημαίνει τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὰ ἐρωτικὰ σμιξίματα πού περιγράφει

ἡ *Θεογονία* καὶ τοὺς καρπούς τους· ἀλλὰ τὸ ὅτι ὁ Πρόκλος εἶχε στὸ νοῦ του μιὰ ἰδιαίτερη περιγραφή φαίνεται ἀπὸ τὸ 56, ὅπου βλέπουμε νὰ ὑπάρχει ἓνας ξεχωριστὸς Ἑρωτας ἀνάμεσα στὸν Ζάντα καὶ τὴ Χθονίη.⁵¹ Τὸ ἐδάφιο αὐτὸ μᾶς λέει καθαρὰ ὅτι ἡ δημιουργικὴ δραστηριότητα τοῦ Ζάντα ἀφορᾷ μιὰ ἐρωτικὴ κατάσταση ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὴ Χθονίη· μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἐννοεῖται ὁ ἴδιος ὁ γάμος, καὶ ἀφοῦ δὲν μαθαίνουμε τίποτα γιὰ κάποιο καρπὸ αὐτοῦ τοῦ γάμου ποὺ νὰ ἔχει κοσμογονικὴ σημασία, ἐνῶ ἡ ἀπεικόνιση τῆς γῆς καὶ τοῦ Ὠκεανοῦ (εἴτε εἶναι ἓνας ποταμὸς ποὺ περιρρέει τὴ γῆ εἴτε εἶναι ἡ θάλασσα γενικὰ) εἶναι τὸ προοίμιο τῆς ὁλοκλήρωσης τοῦ γάμου καὶ θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ ἀποτελεῖ κοσμογονικὴ πράξη, μπορούμε μὲ κάποια ἐπιφύλαξη νὰ δεχθούμε ὅτι αὕτη εἶναι πράγματι ἡ σωστὴ ἐρμηνεία —ἰδιαίτερα ἂν πάρουμε ὑπόψιν μας τὸ ἐδάφιο 55 (βλ. ἀμέσως πῶς κάτω).

(iii) Ἡ φτερωτὴ βαλανιδιὰ καὶ τὸ φέρεμα

55 Ἰσίδωρος (ὁ Γνωστικός, 1ος-2ος αἰώνας μ.Χ.), σύμφωνα μὲ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρεῖ, *Στρωμ.* VI, 53, 5 (DK 7 b 2): ...ἵνα μάθωσι τί ἐστὶν ἡ ὑπόπτερος δρῶς καὶ τὸ ἐπ' αὐτῇ πεποικιλμένον φᾶρος, πάντα ὅσα Φερεκύδης ἀλληγορήσας ἐθεολόγησεν, λαβὼν ἀπὸ τῆς τοῦ Χάμ προφητείας τὴν ὑπόθεσιν.

...γιὰ νὰ μάθουν τί εἶναι ἡ φτερωτὴ βαλανιδιὰ καὶ τὸ στολισμένο φέρεμα ποὺ ἔχει πάνω της, ὅλα ὅσα εἶπε ὁ Φερεκύδης γιὰ τοὺς θεοὺς ἀλληγορικά, παίρνοντας αὕτη τὴν ἰδέα ἀπὸ τὴν προφητεία τοῦ Χάμ.

56 Μάξιμος ὁ Τύριος IV, 4 σ. 45, 5 Hobein: ἀλλὰ καὶ τοῦ Συρίου τὴν ποίησιν σκοπεῖ καὶ τὸν Ζῆνα καὶ τὴν Χθονίην καὶ τὸν ἐν τούτοις Ἑρωτα, καὶ τὴν Ὀφιονέως γένεσιν καὶ τὴν θεῶν μάχην καὶ τὸ δένδρον καὶ τὸν πέπλον.

Ἄλλὰ πάρε ὑπόψιν καὶ τὸ ἔργο τοῦ Συριανοῦ, καὶ τὸν Ζάντα καὶ τὴ Χθονίη καὶ τὸν Ἑρωτα ἀνάμεσά τους καὶ τὴ γέννηση τοῦ Ὀφιονέα καὶ τὴ μάχη τῶν θεῶν καὶ τὸ δένδρο καὶ τὸν πέπλο.

Τὸ ἐδάφιο 55 μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ στολισμένο ροῦχο (αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ δώρισε ὁ Ζὰς στὴ Χθονίη) ἦταν κατὰ κάποιο τρόπο πάνω σὲ μιὰ φτερωτὴ βαλανιδιὰ: σ' αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναφέρεται ἡ φράση «τὸ δένδρο καὶ τὸν πέπλο» στὸ 56. Μιὰ σύγχρονη ἐρμηνεία (ἀπὸ τὸν H. Gomperz, *Wiener St.* 47 (1929) 22) εἶναι ὅτι ἡ βαλανιδιὰ ἀντιπροσωπεύει τὸ πλαίσιο τοῦ ἀργαλειοῦ, πάνω στὸν ὁποῖο ὁ Ζὰς ὕφανε τὸ φέρεμα. Αὕτη ἡ ἐρμηνεία συνεπάγεται ὅτι τὸ ὑπόπτερος σημαίνει ἀπλῶς «γρήγορη» καὶ ὑποχωρεῖ ἐντελῶς ἡ συγκεκριμένη εἰκόνα τῶν φτερῶν· δὲν ὑπάρχει ὅμως ἄλλη περίπτωση ὅπου ἡ λέξη νὰ ἐφαρμόζεται μὲ αὐτὸ τὸ νόημα σ' ἓνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο. Ὅμως μιὰ ἀκόμα σοβαρότερη δυσκολία εἶναι ὅτι θὰ ἦταν τραβηγμένο ἀπ' τὰ μαλλιά νὰ ἀποκαλέσει κανεὶς τὸν ἀργαλεῖο βα-

λανιδιά, ἔστω καὶ σ' ἓνα κείμενο μὲ φαντασιακὸ περιεχόμενο. Σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη ἐρμηνεία (Diels, *SB Ber.* 1897, 147 κέ.) ἡ βαλανιδιά μοιάζει μὲ τὸν ἱστό, πάνω στὸν ὁποῖο μεταφερόταν ὁ πέπλος τῆς Ἀθηνᾶς κατὰ τὴν πομπή τῶν Παναθηναίων. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὸ ἐδάφιο 56 χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη *πέπλον*, καὶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ θεωρήσει ὅτι τὸ «φερωτὸν» περιγράφει τὸ ὀριζόντιο ξύλο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο κρεμόταν τὸ φόρεμα· ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὰ κανένας λόγος νὰ σκεφτοῦμε τὰ Παναθήναια, καὶ θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ παράξενο ἂν ὁ ἱστός ἀναφερόταν ὡς βαλανιδιά.⁵² Τόσο ὁ Diels ὅσο καὶ ὁ K. von Fritz (συγγραφέας τοῦ ἄρθρου γιὰ τὸν Φερεκύδη στὸ Pauly-Wissowa) πίστευαν ὅτι ὑπάρχει καὶ ἡ πιθανότητα νὰ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ ἀλληγορικὴ ἐκδοχὴ τοῦ Ἀναξίμανδρου· ἡ γῆ μοιάζει μὲ κορμὸ δένδρου, γιὰτὶ εἶναι κυλινδρική ὅπως στὸν Ἀναξίμανδρο (βλ. 122)· περιγράφεται ὡς δένδρο, ἐπειδὴ ὁ Ἀναξίμανδρος εἶπε ὅτι μιὰ πύρινη σφαῖρα τυλίγει γύρω γύρω τὸν ἀέρα καὶ τῇ γῇ ὅπως ὁ φλοιὸς τυλίγει τὸ δένδρο (121)· ἡ γῆ εἶναι φτερωτὴ ἐπειδὴ αἰωρεῖται ἐλεύθερα στὸ διάστημα (123)· τὸ στόλισμα τῆς γῆινης ἐπιφάνειας θυμίζει τὸ χάρτη τοῦ Ἀναξίμανδρου (σ. 113 κέ.)· καὶ ἡ περιγραφή τοῦ Ὠκεανοῦ ὡς ἀναπόσπαστου τμήματος τῆς γῆινης ἐπιφάνειας εἶναι μιὰ καινούρια ἐξέλιξη, ποὺ τὴ συναντοῦμε καὶ στὸν Ἀναξίμανδρο. Ἀλλὰ κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα δὲν εἶναι ἔγκυρο καὶ πολὺ περισσότερο πειστικὸ: τὸ σχῆμα τῆς γῆς δὲν μπορεῖ νὰ συμβολιστεῖ μὲ τὸ σχῆμα τοῦ κορμοῦ καὶ μόνο, ποὺ δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ ἢ ἔστω τὸ ἐμφανεστερὸ τμήμα μιᾶς βαλανιδιάς· στὸν Ἀναξίμανδρο ὁ φλοιὸς τοῦ δένδρου εἶναι μιὰ *παρομοίωση*· ἡ λέξη «φερωτῇ», ἂν πρέπει νὰ τῆς δώσουμε ἀφηρημένη ἔννοια, μπορεῖ νὰ σημαίνει «γοργή», ὅχι ὅμως «μετέωρη»· ὁ χάρτης τοῦ Ἀναξίμανδρου δὲν εἶχε καμιὰ γνωστὴ συνάφεια μὲ τὴν κοσμολογία του· καὶ ἡ τάση νὰ ἐνοποιεῖται ὁ Ὠκεανὸς μὲ τὶς ἐσωτερικὲς θάλασσες μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ ἀκόμα καὶ στὸν Ὅμηρο. Ἀλλὰ ὑποτιθέμενα δάνεια ἀπὸ τὸν Ἀναξίμανδρο (Χρόνος, καὶ γόνος ~ γόνιμον) δὲν εὐνοοῦν περισσότερο αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία, ποὺ ὁ von Fritz ὀνόμασε παρακινδυνευμένα «πρακτικὰ βέβαια». Ἀλλωστε, εἶναι πολὺ ἀπίθανο, στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο, μιὰ ἐπιστημονικὴ περιγραφή νὰ ἐνέπνευσε μιὰ σχεδὸν σύγχρονή της ἀλληγορία.

Θὰ περιγράψω ἐδῶ μιὰ ἐρμηνεία ποὺ τὴ θεωρῶ βασιμότερη ἀπὸ τὶς παραπάνω. Ἡ βαλανιδιά ἀντιπροσωπεύει τὴ σταθερὴ ὑποδομὴ καὶ τὰ θεμέλια τῆς γῆς (τὸ «πλαῖσιον» τῆς γῆς, ὅπως πρότεινε ὁ Zeller). Ὁ κορμὸς καὶ τὰ κλαδιά της εἶναι τὸ στήριγμα καὶ οἱ ρίζες τῆς γῆς. Εἶδαμε ἤδη ὅτι σύμφωνα μὲ τὸ λαϊκὸ κοσμοεῖδωλο ἡ γῆ ἔχει ρίζες, καὶ τὸ χεῖμῶνα τὰ κλαδιά ἐνὸς δένδρου μοιάζουν μὲ μεγάλες ἀναποδογυρισμένες ρίζες. Τὸ χωρίο 2 ἀπὸ τὴ *Θεογονία* δείχνει καθαρά ὅτι μερικὲς φορές ἡ λαϊκὴ φαντασία τοποθετοῦσε τὶς ρίζες τῆς γῆς καὶ τῆς θάλασσας πάνω ἀπὸ τὸν Τάρταρο, καὶ ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνης τῆς ἐποχῆς μπορούσαν νὰ φαντάζονται τὸν Τάρταρο σὰν ἓνα στενότερο πηγάδι ποὺ βρισκόταν

ἀπὸ κάτω: «Γύρω ἀπὸ τὸν Τάρταρο ὑπάρχει ἓνας χάλκινος φράχτης· καὶ γύρω γύρω ἀπὸ τὸν τράχηλο εἶναι χυμένη σὲ τρεῖς σειρὲς νύχτα· καὶ ἀπὸ πάνω φυτρώνουν οἱ ρίζες τῆς γῆς καὶ τῆς ἀνήσυχης θάλασσας». Ὁ τράχηλος ποὺ εἶναι ὁ Τάρταρος (ἢ ἓνα μέρος τοῦ Τάρταρου) ἀντιστοιχεῖ στὸν κορμὸ τῆς βαλανιδιάς, οἱ ρίζες ποὺ φυτρώνουν ἀπὸ πάνω τοῦ ἀντιστοιχοῦν στὰ κλαδιά.⁵³ Ἡ βαλανιδιά εἶναι φτερωτὴ ἐξαιτίας τῆς ἐμφάνισής τῶν κλαδιῶν της, ποὺ ἀπλώνονται σὰν φτεροῦγες (αὐτὴ εἶναι τουλάχιστο μιὰ μερικὴ ἐξήγηση). Πάνω σ' αὐτὰ τὰ κλαδιά ἀπόθεσε ὁ Ζᾶς τὸ φόρεμα, στολισμένο μὲ τὴ Γῆ καὶ τὸν Ὠγηνό, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, ἐπίπεδη ἢ ἐλαφρὰ κυρτή, ὅπως πράγματι φαίνεται. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀποφανθοῦμε ἂν ὁ Ὠγηνὸς θεωρεῖται ποτάμι ποὺ περιρρέει τὴ γῆ ἢ θάλασσα. Ἡ βαλανιδιά διαλέχθηκε ἐπειδὴ συνδεόταν, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο δένδρο, μὲ τὸν Δία (πρβ. τίς προφητικὲς βαλανιδιὲς στὸ μαντεῖο τῆς Δωδώνης, ξ 328), καθὼς ἐπίσης καὶ ἐπειδὴ εἶναι πολὺ δυνατὸ δένδρο καὶ τὰ κλαδιά της ἔχουν μεγάλο ἄνοιγμα. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία ποὺ προτείνω, ὁ Ζᾶς διᾶλεξε ἢ ἔκανε νὰ φυτρώσει μαγικὰ μιὰ μεγάλη βαλανιδιά, γιὰ νὰ γίνεи θεμέλιο τῆς γῆς· ἢ (σύμφωνα μὲ μιὰ ὑπόδειξη τοῦ T. B. L. Webster) κάλεσε ἀπὸ μακριὰ μιὰ βαλανιδιά, ποὺ πέταξε μὲ μαγικὸ τρόπο ὡς αὐτόν, χρησιμοποιώντας τὰ κλαδιά της γιὰ φτεροῦγες. Κατόπιν ὁ Ζᾶς ὑφαίνει ἓνα ροῦχο, τὸ στολίζει μὲ τὴ γῆ καὶ τὸν Ὠκεανὸ καὶ τὸ ἀποθέτει πάνω στὰ ἀπλωμένα κλαδιά τῆς βαλανιδιάς, γιὰ νὰ σχηματίσει ἔτσι τὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς.⁵⁴

(iv) Ἡ μάχη Κρόνου καὶ Ὀφιονέα

57 Κέλσος, σύμφωνα μὲ τὸν Ὠριγένη, *Κατὰ Κέλσον* VI, 42 (DK 7 b 4): *Φερεκύδην δὲ πολλῶ ἀρχαιότερον γενόμενον Ἡρακλείτου μυθοποιεῖν στρατεῖαν στρατεία παραταττομένην καὶ τῆς μὲν ἡγεμόνα Κρόνον (ἀπο)διδόναι, τῆς ἐτέρας δ' Ὀφιονέα, προκλήσεις τε καὶ ἀμίλλας αὐτῶν ἱστορεῖν, συνθήκας τε αὐτοῖς γίνεσθαι ἵν' ὁπότεροι αὐτῶν εἰς τὸν Ὠγηνὸν ἐμπέσωσι, τούτους μὲν εἶναι νενηκημένους, τοὺς δ' ἐξώσαντας καὶ νικήσαντας, τούτους ἔχειν τὸν οὐρανόν.*

Ὁ Φερεκύδης, ποὺ ἔζησε πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο, ἀφηγήθηκε τὸ μῦθο πῶς δυὸ στρατιεὶς παρατάχθηκαν ἢ μιὰ ἀντίκρου στὴν ἄλλη, δίνοντας ὡς ἀρχηγὸ τῆς μιᾶς τὸν Κρόνο καὶ τῆς ἄλλης τὸν Ὀφιονέα, καὶ ἐξιστόρησε τίς ἀμοιβαῖες προκλήσεις καὶ τίς συγκρούσεις τους· τελικὰ, ὅπως διηγήθηκε, ἔκαναν ἀνάμεσά τους μιὰ συμφωνία ὅτι ὅποιος ἀπ' αὐτοὺς ἔπεφτε στὸν Ὠγηνὸ θά ἦταν ὁ νικημένος, ἐνῶ αὐτὸς ποὺ τὸν πέταξε ἔξω καὶ νίκησε θά γινόταν κύριος τοῦ οὐρανοῦ.

58 Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος I, 503 (ἀμέσως μετὰ τὸ 38):

[Ὀρφεὺς] *ῥηιδεν δ' ὡς πρῶτον Ὀφίων Εὐρυνόμη τε
Ὠκεανὶς νιφόεντος ἔχον κράτος Οὐλύμποιο·
ὥς τε βίῃ καὶ χερσὶν ὁ μὲν Κρόνῳ εἵκαθε τιμῆς.*

ἡ δὲ Ῥέα, ἔπесον δ' ἐνὶ κύμασιν Ὀκεανοῖο·
οἱ δὲ τέως μακάρεσσι θεοῖς Τιτῆσιν ἀνασσον,
ὄφρα Ζεὺς ἔτι κοῦρος ἔτι φρεσὶ νήπια εἰδῶς
Δικταῖον ναίεσκεν ὑπὸ σπέρος...

Τραγούδησε [ὁ Ὀρφέας] πῶς πρῶτοι ἀπ' ὧν οἱ Ὀφίων καὶ ἡ Εὐρυνόμη, κόρη τοῦ Ὀκεανοῦ, διαφέντεψαν τὸν χιονισμένο Ὀλυμπο· καὶ πῶς νικήθηκαν στὸ χειροπάλαιμα καὶ χάσαν τὴν ἀρχή, ἀπ' τὸν Κρόνο ὁ πρῶτος, καὶ ἡ δευτέρα ἀπ' τῇ Ρέα, καὶ ἔπесαν στοῦ Ὀκεανοῦ τὰ κύματα· καὶ οἱ νικητὲς βασιλεύαν πᾶν τοὺς μακάριους θεοὺς, τοὺς Τιτάνες, ἐνῶ ὁ Δίας, ἀγὼρί ἀκόμα μὲ παιδικὸ μναλό, ζοῦσε κοντὰ στὴ σπηλιά τῆς Δίκτης...

59 Κέλσος, σύμφωνα μὲ τὸν Ὠριγένη, *Κατὰ Κέλσου* VI, 42 (DK 7 b 5): ταῦτα δὲ τὰ Ὀμήρου ἔπη οὕτω νοηθέντα τὸν Φερεκύδην φησὶν (ἐνν.: Κέλσος) εἰρηκέναι τὸ (ἀπόσπ. 5) *Κείνης δὲ τῆς μοίρας ἐνεθρόν ἐστιν ἡ Ταρταρή μοῖρα· φυλάσσοις δ' αὐτὴν θυγατέρες Βορέον Ἀρπυιαὶ τε καὶ Θύελλα· ἐνθα Ζεὺς ἐκβάλλει θεῶν ὅταν τις ἐξυβρίσῃ.*

(Ὁ Κέλσος) λέει ὅτι ὁ Φερεκύδης, ἔτσι ἐρμηνεύοντας αὐτοὺς τοὺς ὁμηρικὺς στίχους, εἶπε: «Πιὸ κάτω ἀπὸ αὐτὴ τῇ ζώνῃ ὑπάρχει ἡ ζώνη τοῦ Ταρτάρου· τὴ φυλᾶνε οἱ θυγατέρες τοῦ Βοριᾶ, οἱ Ἀρπυες, καὶ ἡ Θύελλα· ἐκεῖ ξαποστᾶνει ὁ Ζεὺς ὅποιον θεὸ φερθεῖ προσβλητικὰ.»

Προφανῶς, ὁ Φερεκύδης περιέγραψε ἀρκετὰ διεξοδικὰ μιὰ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν Κρόνο (ποὺ πιθανότατα προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀρχέγονη θεότητα Χρόνο: βλ. σ. 71) καὶ τὸν Ὀφιονέα. Τὰ προκαταρκτικὰ αὐτῆς τῆς σύγκρουσης περιγράφονται στὸ **57**. Αὐτὴ ἡ μονομαχία πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε τουλάχιστον ἓνα μέρος τῆς «μάχης τῶν θεῶν», γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ Μάξιμος στὸ **56**. Ὁ Ὀφιονεύς συνδέεται προφανῶς μὲ τὸν ὄφιν, τὸ φίδι, καὶ εἶναι ἓνα φιδόμορφο τέρας, ἀνάλογο μὲ τὸν Τυφωέα στὴν ἡσιόδεια *Θεογονία* (στίχος 825, ὁ Τυφωεύς εἶχε ἑκατὸ φιδίσια κεφάλια). Ἡ μονομαχία μὲ τὸν Κρόνο εἶναι κατὰ τὰ ἄλλα γνωστὴ ἀπὸ σποραδικὰς ἑλληνιστικὰς ἀναφορὰς, ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι ἡ περιγραφή στὸ **58**. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν περιγραφή, ὁ Ὀφίων (ὅπως ἀποκαλεῖται ἐδῶ) ἔχει μιὰ σύντροφο, τὴν Ὀκεανίδα Εὐρυνόμη, ἐνῶ τὸν Κρόνο τὸν βοηθεῖ ἡ Ρέα. Ὑπάρχουν τόσες ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐκδοχὴ ὥστε θὰ πρέπει νὰ πιστέψουμε ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος δὲν ἀντέγραψε ἀπλῶς τὸν Φερεκύδη,⁵⁵ καὶ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε μιὰ παλιὰ ἱστορία (ἀνύπαρκτη στὸν Ἡσίοδο, ἀλλὰ μέρος τῆς πλούσιας χαμένης μυθολογίας γύρω ἀπὸ τὸν Κρόνο), ποὺ ἐξιστοροῦσε τὴ σύγκρουσὴ του μὲ ἓνα τέρας. Στὸν Φερεκύδη, ὁ νικητὴς θὰ πάρει γιὰ ἑπαθλο τὸν οὐρανὸ (καὶ ἔτσι θὰ γίνῃ ἢ θὰ παραμείνῃ ὑπέρτατος θεός)· σύμφωνα μὲ τὸν Ἀπολλώνιο στὸ **58** (ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ ἓνα σχόλιο γιὰ τίς *Νεφέλες* 247), ὁ Ὀφίων

καὶ ἡ Εὐρυνόμη βασιλευσαν ἤδη στὸν Ὀλυμπο καὶ προσπαθοῦσαν νὰ ἀντεπεξέλθουν σὲ μιὰ πρόκληση. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχει ἐδῶ μιὰ ἀναφορά στὴν ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ὠκεανὸς καὶ ἡ Τηθύς ἦταν οἱ πρῶτοι θεοί (8. 9)· ἡ Εὐρυνόμη ἦταν κόρη τοῦ Ὠκεανοῦ,⁶⁶ καὶ μαζί μὲ τὸν Ὀφίονα μπορεῖ νὰ ἀντιπροσώπευε μιὰ δεύτερη γενιά, ποὺ ἀντικατέστησε κατὰ κάποιον τρόπο τὸν Οὐρανὸ καὶ τὴ Γαία. Ἀλλὰ στὸν Φερεκύδῃ δὲν ὑπάρχει τίποτα ποὺ νὰ ὑπονοεῖ ὅτι ὁ Ὀφιονεύς ἐξουσίαζε ἀνέκαθεν τὸν οὐρανό· ὁ Μάξιμος, στὸ 56, ἀναφέρει ἀτὴ γέννηση τοῦ Ὀφιονέα καὶ τὴ μάχη τῶν θεῶν, πράγμα ποὺ ἴσως ὑποδηλώνει ὅτι ὁ Ὀφιονεύς ἦταν, σὰν τὸν Τυφωέα στὸν Ἡσίοδο, ἓνας ἀποτυχημένος διεκδικητὴς τῆς παγκόσμιας ἐξουσίας· καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς (*de corona* 7· DK 7 b 4) βεβαίως ἐπιβεβαιώνει ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν Φερεκύδῃ ὁ Κρόνος ἦταν ὁ πρῶτος βασιλιάς τῶν θεῶν. Ἐξάλλου, ὁ Φερεκύδης δὲν μπορεῖ νὰ δεχόταν τὴν κοινὴ ἀποψη, ποὺ συναντοῦμε στὸν Ἀπολλώνιο, ὅτι σ' ἓνα διάστημα τῆς βασιλείας τοῦ Κρόνου ὁ Ζεὺς ἦταν παιδί στὴν Κρήτη. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ ἀρχέγονος Ζὰς ἔγινε Ζεὺς (στὸ 59 διαβάζουμε Ζεὺς καὶ ἔχι Ζάς· ἂν καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ ἀβλεψία κατὰ τὴν ἀντιγραφή), ὅπως ἀκριβῶς ὁ Χρόνος ἔγινε πιθανότατα Κρόνος, καὶ πολὺ δύσκολα μπορούμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ μετατροπὴ ἔγινε μέσου τοκετοῦ. Στὸν Φερεκύδῃ, ὅπως καὶ στὴν τρέχουσα ἐκδοχή, ὁ Κρόνος-Χρόνος πρέπει νὰ ἐκθρονιστῇ τελικὰ ἀπὸ τὸν Ζάντα, ποὺ τὸν πέταξε κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, (ὅπως στὸν Ὅμηρο, Ε 203 κέ., καὶ στὸν Ἡσίοδο). Δυστυχῶς τὸ 59, ποὺ φαίνεται ὅτι τοποθετεῖ τὴ «ζώνη» τοῦ Τάρταρου κάτω ἀπὸ ἐκείνη τῆς Γαίας (καὶ ἔχι τοῦ Ἀδῃ μὲ τὴν ἔννοια ποὺ περιγράφεται στὸ Θ 16), δὲν ἀναφέρει τὸν Κρόνο· ὅπως φαίνεται, τὸ ἐδάφιο αὐτὸ βασίζεται σὲ μιὰ περιγραφή τῆς μοιρασιάς τοῦ κόσμου ἀνάμεσα στὶς διάφορες θεότητες, ποὺ ἐπακολούθησε τὴν τελικὴ νίκη τοῦ Δία πάνω στοὺς ἀντιπάλους του (κατὰ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο).

Ἡ μάχη τοῦ Κρόνου μὲ τὸν Ὀφίονα ἔχει ὀλοφάνερους ἀντιστοιχίες μὲ τὴ μάχη ποὺ περιγράφεται στὴ *Θεογονία* ἀνάμεσα στὸν Δία καὶ τὸν Τυφωέα. Ὅπως φαίνεται, ὁλόκληρο τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν Τυφωέα ἔχει παρεμβληθεῖ λαθραῖα ἐκ τῶν ὑστέρων στὸ ἡσιόδειο ποίημα· αὐτὸ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἔγινε πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ σύνθεση καί, ὅπωςδήποτε, εἶναι πιθανὸ νὰ εἶναι παλιότερο ἀπὸ τὸν Φερεκύδῃ. Φυσικά, ἡ μονομαχία γιὰ τὴν παγκόσμια κυριαρχία δὲν εἶναι ἓνα μοτίβο ποὺ περιορίζεται στὴν Ἑλλάδα· ἀλλὰ τὸ συναντοῦμε σ' ὁλόκληρο τὸ πλῆθος τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο, τόσο σὲ σημεϊτικὲς ὅσο καὶ σὲ ἰνδοευρωπαϊκὲς πηγές. Ἀς θυμηθοῦμε τὴ μάχη τοῦ Μαρδούκ μὲ τὴν Τιαμάτ στὸν βαβυλωνιακὸ μῦθο τῆς δημιουργίας (*ANET* 62 κέ.)· τὴ νίκη τοῦ θεοῦ τῆς θύελλας ἐναντίον τοῦ δράκου Ἰλλουγιάνκα στὴν ὁμώνυμη χουρριτοχεττιτικὴ ἱστορία (*ANET* 125 κέ.· Gurney, *The Hittites*, 181 κέ.)· καὶ τὴ νυχτερινὴ κατάτρωση τοῦ δράκου Ἀποφι ἀπὸ τὸν αἰγυπτιακὸ ἡλιακὸ θεὸ Ρὰ στὸ ταξίδι του κάτω ἀπὸ τὴ γῆ (*ANET* 6-7). Σὲ μεταγενέστερες περιγραφές, ἀλλὰ ἔχι στὸν

Ἡσίοδο, ἡ μάχη ἀνάμεσα στὸν Δία καὶ τὸν Τυφωέα-Τυφώνα (ποὺ ταυτιζόταν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους μὲ τὸν αἰγυπτιακὸ Σέθ) τοποθετοῦνταν στὴν Κιλικία, καὶ πιδ συγκεκριμένα στὸ βουνὸ Κάσιον, κοντὰ στὸ πρωτοφοινικικὸ μινωικὸ ἐμπορεῖο τῆς Ρᾶς-Σάμρα/Οὐγκαρίτ. Συνέπιπτε ὅπωςδῆποτε μὲ μιὰ τοπικὴ παραλλαγὴ τῆς μονομαχίας ἀνάμεσα στὸ θεὸ τοῦ οὐρανοῦ καὶ σὲ ἓνα φιδόμορφο τέρας, καὶ δὲν ἀποκλείεται αὐτὴ ἡ ἀντιστοιχία νὰ ἦταν ἡ κύρια ἀφορμὴ γιὰ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ὁ Φερεκύδης δανείστηκε πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς Φοίνικες:

60 Φίλων ὁ Βύβλιος, σύμφωνα μὲ τὸν Εὐσέβιο, *Ε.Π.* I, 10, 50: *παρὰ Φοινίκων δὲ καὶ Φερεκύδης λαβὼν τὰς ἀφορμὰς ἐθεολόγησε περὶ τοῦ παρ' αὐτῷ λεγόμενου Ὀφιονέως θεοῦ καὶ τῶν Ὀφιονιδῶν.*⁵⁷

Ἀπὸ τοὺς Φοίνικες ἐμπνεύστηκε καὶ ὁ Φερεκύδης, καὶ ἔγραψε γιὰ ἓνα θεὸ ποὺ ἀποκάλεσε Ὀφιονέα, καθὼς καὶ γιὰ τὰ παιδιὰ τοῦ Ὀφιονέα.

Ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὸν παλιότερο Τυφωέα τοῦ Ἡσίοδου κάνει περιττὸ νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ Φερεκύδης ἀντλοῦσε ἀπευθείας στοιχεῖα ἀπὸ κάποια ἀνατολικὴ πηγὴ, καὶ ἀναρωτιέται κανεὶς μήπως ἡ πληροφορία τῆς Σούδας (46) γιὰ τὴν πρόσβασή του σὲ ἀπόκρυφα φοινικικὰ βιβλία δὲν βασιζόταν σὲ τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴ σύγκριση ἀνάμεσα στὸν Ὀφιονέα καὶ τὸν Τυφώνα.

Η ΣΕΙΡΑ ΤΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ ΣΤΟ ΒΙΒΑΙΟ ΤΟΥ ΦΕΡΕΚΥΔΗ

Οἱ ἐνδείξεις ποὺ σώζονται καὶ ποὺ τίς ἀνασκοπήσαμε στὶς προηγούμενες σελίδες μᾶς ἀποκαλύπτουν διάφορες φάσεις ποὺ περιέγραψε ὁ Φερεκύδης: (α) τίς τρεῖς προϋπάρχουσες θεότητες· (β) τὴ δημιουργία, ἀπὸ τὸ σπέρμα τοῦ Χρόνου, διαφόρων στοιχείων ποὺ τοποθετήθηκαν σὲ πέντε μυχοὺς καὶ ποὺ παρήγαγαν καινούριες γενιές θεῶν· (γ) τὴν κατασκευὴ τοῦ φορέματος ἀπὸ τὸν Ζάντα, τὸ ζωγράφισμα τῆς Γῆς καὶ τοῦ Ὠγγηνοῦ πάνω στὸ φόρεμα, τοὺς γάμους τοῦ Ζάντα μὲ τὴ Χθονίη καὶ τὴν παράδοση τοῦ φορέματος στὴ νύφη, πράξη ποὺ τὴν ἀκολούθησε (;) τὸ ἄπλωμα τοῦ φορέματος πάνω στὴ φτερωτὴ βαλανιδιά· (δ) τὴ μάχη ἀνάμεσα στὸν Κρόνο καὶ τὸν Ὀφιονέα· (ε) τὴν ἀπονομὴ τῶν διαφόρων τμημάτων τοῦ κόσμου σὲ διάφορες θεότητες, ὅπως ἴσως ὑπονοεῖται στὸ 59.

Θὰ πρέπει νὰ συνέβησαν διάφορα περιστατικά, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουμε καμιά πληροφορία: γιὰ παράδειγμα, πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ Χρόνος-Κρόνος ὑποσκελίστηκε ἀπὸ τὸν Ζάντα-Δία, ὅπως στὸν τρέχοντα μῦθο, ἀλλὰ οἱ ἀπόψεις τοῦ Φερεκύδη σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μᾶς εἶναι ἄγνωστες. Ἕνα ἄλλο πρόβλημα εἶναι ἡ γέννηση τοῦ Ὀφιονέα, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Μάξιμο στὸ 56: ποιοὶ ἦταν οἱ γονεῖς του; Φαίνεται ἀπίθανο ὅτι ἦταν ὁ Ζᾶς καὶ ἡ Χθονίη (παρόλο ποὺ ὅλοι οἱ μυθολογικοὶ γάμοι ἀφήνουν ἀπογόνους καὶ δὲν ξέρουμε τοὺς καρποὺς αὐτοῦ τοῦ

γάμου), γιατί πρέπει να δεχθούμε ότι η μάχη ανάμεσα στον Κρόνο και τον Όφιο-
νέα, με έπαθλο τον οὐρανό, διαδραματίζεται είτε άμέσως πριν είτε κατά τη διάρ-
κεια τής έξουσίας του Χρόνου-Κρόνου, που φαίνεται ότι προηγήθηκε από τους
γάμους του Ζάντα με τη Χθονή και την ύποτιθέμενη δημιουργία τής γῆς και
του Όλκεανού. Έδώ όμως προβάλλει μιá δυσκολία. Στή μονομαχία ανάμεσα
στον Όφιοιόνα και τον Κρόνο, νικημένος θά είναι αυτός που θά πέσει στον Ό-
γηνό· αλλά σύμφωνα με την άλληγορική έρμηνεία, ό Όγηνός δημιουργείται κατά
τους γάμους του Ζάντα με τη Χθονή, που επομένως πρέπει να προηγείται και
όχι να ακολουθεί τη μάχη με τον Κρόνο. Αυτή ή δυσκολία ίσχύει για όλες τις
άνασυνθέσεις που θεωρούν ότι ή κατασκευή του φορέματος είναι μιá κοσμογο-
νική άλληγορία: γιατί όλες οι άλλες ένδείξεις (ιδιαίτερα τó 50 και ή άναλογία
ανάμεσα στην όμηρική και την ήσιόδεια αφήγηση) ύποδηλώνουν ότι ή οὐράνια
έξουσία του Χρόνου προηγήθηκε τής περιόδου δράσης του Ζάντα. Έπομένως,
είτε ό Φερεκύδης έπесе σέ αντίφαση, προϋποθέτοντας την ύπαρξη του Όγηνού
προτού δημιουργηθεί, είτε ό Όγηνός ύπῆρχε πριν άκόμα κεντηθεί πάνω στο φό-
ρεμα. Μιá άλλη εξήγηση είναι ότι ό Όγηνός δέν είναι πρωτογενές στοιχείο στην
περιγραφή που έκανε ό Κέλσος για τη μάχη Κρόνου-Όφιοιόνα. Αυτή ή τελευ-
ταία ύπόθεση δέν είναι άβάσιμη. Από την έλληνιστική περίοδο μάς είναι γνωστή
μιá κάπως διαφορετική έκδοχή αυτής τής μονομαχίας, και ή έκδοχή αυτή φαί-
νεται καθαρά στο 58. Εκεί ό Όφίων και ή γυναίκα του Εϋρυνόμη, κόρη του
Όλκεανού, έξουσίαζαν τον οὐρανό, αλλά έκτοπίστηκαν βίαια από τον Κρόνο και
τη Ρέα και έπесαν στα κύματα του Όλκεανού. Για μιá Όλκεανίδα και τó σύ-
ζυγό της είναι λογικό να πέφτουν στον Όλκεανό· αλλά στον Φερεκύδη δέν φαί-
νεται να ύπάρχει θέση για έναν όποιοδήποτε είδους θηλυκό σύντροφο, και πολύ
λιγότερο για μιá Όλκεανίδα. Δέν αποκλείεται, λοιπόν, ό Κέλσος ή ή πηγή του
να μετέφεραν στην έκδοχή του Φερεκύδη μιá λεπτομέρεια από μιá άρκετά δια-
φορετική έλληνιστική έκδοχή και να την προσάρμοσαν στη γνωστή όρολογία του
Φερεκύδη.

Αν όμως ό Ζάς και ή Χθονή δέν μπορεί να παρήγαγαν μαζί τον Όφιοιόνα
μετά τó γάμο τους, παραμένει γεγονός ότι ή θεά τής γῆς Χθονή-Γῆ είναι ό πιο
εϋλογος γονέας ενός φιδιού (που τó σπίτι του τοποθετείται παραδοσιακά μέσα
στη γῆ), όπως ακριβώς ή Γαία είναι κανονικά ή μητέρα του φιδόμορφου Τυ-
φωέα. Ένας έρωτικός δεσμός ανάμεσα στον Ζάντα και τη Χθονή πριν από τó
γάμο τους (όπως ύποδηλώνεται στο Ξ 296) θά ταίριαζε στη σειρά που άνα-
φέρεται στο έδάφιο 56: τó πάθος ανάμεσα στον Ζάντα και τη Χθονή, ή γέν-
νηση του Όφιοιόνα, ή μάχη τών θεών, τó δένδρο και ό πέπλος (και, επομένως,
ό γάμος). Άλλά δέν ύπάρχουν άποχρώντες λόγοι να δεχθούμε ότι ό Μάξιμος
άπαρίθμησε αυτά τά γεγονότα με την άκριβή σειρά με την όποία συνέβαιναν
στο βιβλίό του Φερεκύδη· και ή δραματικότητα τής περιγραφής του γάμου, που

ἔχει ὀλοφάνερες λογοτεχνικὲς ἀξιώσεις, θὰ ἀδυνατίζε ἀναμφίβολα ἂν ὁ Ζᾶς καὶ ἡ Χθονίη συζοῦσαν ἀπὸ αἰῶνες πρωτύτερα. Φαίνεται πιθανότερο ὅτι, ἂν ὁ Ὀφιονεὺς ἦταν παιδί τῆς Χθονίης, τότε ὁ πατέρας του (ἂν εἶχε πατέρα) ἦταν κάποιος ἄλλος καὶ ὄχι ὁ Ζᾶς. Ἐδῶ μᾶς ἐρχεται αὐτόματα στὸ νοῦ ὁ Κρόνος. Τὸ σπέρμα του, σύμφωνα μὲ τὸ 50, εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ «μυχοὺς», κατὰ πάσα πιθανότητα μέσα στὴ γῆ· καὶ ὑπῆρχε ἓνας μύθος, γνωστός μόνον ἀπὸ τὸ 52 (ὅπου ὁμως δὲν συνδέεται μὲ τὸν Φερεκύδη), ὅτι ὁ Κρόνος γονιμοποίησε δύο αὐγὰ μὲ τὸ σπέρμα του, ἔδωσε τὰ αὐγὰ στὴν Ἥρα γιὰ νὰ τὰ χῶσει μέσα στὴ γῆ καὶ ἔτσι γεννήθηκε τὸ φιδόμορφο τέρας Τυφωεύς, ποὺ μοιάζει μὲ τὸν Ὀφιονέα. Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε ὁ Χρόνος ἔκανε μαζί μὲ τὴ Χθονίη τὸν Ὀφιονέα καὶ ἴσως κι ἄλλα τέρατα· ὁ Ὀφιονεὺς ἐπιτέθηκε στὸν Χρόνο (ποὺ ἴσως νὰ λεγόταν ἤδη Κρόνος) καὶ νικήθηκε· ὁ Ζᾶς, μὲ τὴ σειρά του, ἐπιτέθηκε στὸν Κρόνο, τὸν ἀνέτρεψε καὶ παντρεύτηκε τὴ Χθονίη, ποὺ ἀπὸ ἐκείνη τὴ στιγμή θὰ λεγόταν Γῆ καὶ ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις θὰ ταυτιζόταν μὲ τὴν Ἥρα· ἔτσι, ὁ Ζᾶς δημιουργήσε τὴ γῆ καὶ τὴ θάλασσα ὅπως τις ξέρουμε (ἡ ὑπαρξὴ τοῦ οὐρανοῦ προϋποτίθεται κατὰ κάποιο τρόπο, ἴσως μάλιστα νὰ ὑποβόσκει στὸν ἴδιο τὸν Ζάντα). Δὲν ξέρουμε πῶς ὁ Ζᾶς καθυπέταξε τὸν Κρόνο· θὰ μπορούσε νὰ σκεφεῖ κανεῖς ὅτι ὁ Ὀφιονεὺς ἔδρασε ὡς πράκτοράς του, ἀλλὰ, παίρνοντας ὑπόψη μας τὸ 58, πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ὀφιονεὺς εἶχε νικήθει καὶ ὅτι ὁ Κρόνος ἀνατράπηκε μὲ ἄλλα μέσα. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ἡ σειρά τῶν γεγονότων μπορεῖ νὰ ἦταν ἡ ἐξῆς: τρεῖς προϋπάρχουσες θεότητες· ὁ Χρόνος ἐξουσιάζει τὸν οὐρανό, φυτεύει τὸ σπέρμα του στὴ Χθονίη· γέννηση τοῦ Ὀφιονέα (μαζί μὲ ἄλλα χθόνια πλάσματα)· ὁ Ὀφιονεὺς προκαλεῖ τὸν Κρόνο, ἀλλὰ νικιέται· ὁ Κρόνος δαμάζεται μὲ κάποιο τρόπο ἀπὸ τὸν Ζάντα· γάμος τοῦ Ζάντα μὲ τὴ Χθονίη-Γῆ-Ἥρα καὶ δημιουργία τοῦ κόσμου μας· μοιρασιά τοῦ κόσμου, οἱ ἔχθροι τοῦ Δία ρίχνονται στὸν Τάρταρο. Πρέπει ὁμως νὰ τονίσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἀνασύνθεση τοῦ μύθου εἶναι κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ὑποθετικῆς.⁵⁸

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Παρ' ὅλη τὴν ἀβεβαιότητά μας, πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Φερεκύδης δὲν εἶναι ἀμελητέα μορφή στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς κοσμογονικῆς σκέψης. Ὅπως ἔγραψε ὁ Ἀριστοτέλης στὸ 41, ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὴ γένεση τοῦ κόσμου δὲν εἶναι καθαρά μυθολογική. Ἡ θέση ὅτι ὑπῆρχαν πάντα τρεῖς θεότητες εἶναι μιὰ ὀρθολογικὴ βελτίωση τοῦ παραδοσιακοῦ γενεαλογικοῦ σχήματος· ὁμως ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολούθησε ὁ Χρόνος γιὰ νὰ δημιουργήσει τὸν κόσμο εἶναι τὸ ἴδιο πρωτόγονο ἀνθρωπομορφικὴ ὅσο καὶ ἡ ἡσιόδεια ἐκδοχή, ἀπὸ τὴν ὁποία πῆρε προφανῶς ὁ Φερεκύδης τὸ γενικὸ περίγραμμα τοῦ μύθου τῆς διαδοχῆς. Ἡ ἀλληγορία τοῦ στολισμένου πέπλου, ἂν τὴν ἐρμηνεύσουμε σωστά, εἶναι γνήσια μυθολογική,

και αυτό δείχνει ότι ο Φερεκύδης δεχόταν την άπλοϊκή, αλλά όχι αντιεμπειρική ιδέα για τη δομή του κόσμου που άδρογραφήσαμε στο ύποκεφάλαιο 1. Τò ενδιαφέρον του Φερεκύδη για την έτυμολογία και ή ανάλογη πραγμάτευση τών πρώτων θεών είναι ή πρώτη ξεκάθαρη εκδήλωση ενός τρόπου σκέψης που κατέχει περίοπτη θέση στον Αισχύλο και τόν 'Ηράκλειτο' επιπρόσθετα, εξακολουθούσε προφανώς να έντυπωσιάζει τούς όρφικούς έκλεκτικούς, τρεῖς και περισσότερους αιώνες αργότερα. 'Ο Φερεκύδης άποτελοΰσε ιδιότυπη περίπτωση, τόσο στον τρόπο που διασκέυασε τις παραδοσιακές ιστορίες για τούς θεούς όσο και στα άσυνήθιστα μοτίβα που χρησιμοποίησε. Δέν υπάρχουν πολλές ένδείξεις για άμεση άνατολική επίδραση, έκτός ίσως στη λεπτομέρεια για τούς έπτά μυχούς, αλλά τά άνατολικά μοτίβα είναι ώστόσο σχετικά πυκνά στο έργο του. 'Εξάλλου, από γενική άποψη ή αφήγησή του βρίσκεται πιο κοντά σε άνατολικούς παρά σε έλληνικούς μύθους. Είναι φανερό ότι τò βιβλίο του έξιστορούσε πολλά περιστατικά που άφορούσαν τις τρεῖς προϋπάρχουσες θεότητες, πριν φτάσει στην καθαυτό κοσμογονία (δηλαδή τò σχηματισμό τής γής και τού 'Ωγηνού). 'Από αυτή την άποψη, μπορούμε να τò συγκρίνουμε λ.χ. με τόν βαβυλωνιακό μύθο για τή δημιουργία, όπου ή διχοτόμηση τής Τιαμάτ για να σχηματιστούν ό ούρανός και ή γή έρχεται στο τέλος μιās μακριās αφήγησης για τούς θεούς· και, ταυτόχρονα, να τò αντιδιαστέλλουμε από την ήσιόδεια Θεογονία, όπου τά κοσμικά συστατικά παράγονται σχεδόν άμέσως, ως πρόλογος στην ιστορία τών θεών. Αυτό όμως μπορεί να όφείλεται άπλως στο ότι ό 'ΗΣίοδος, και όχι ο Φερεκύδης και ή βαβυλωνιακή κοσμογονία, έχει ήμιορθολογιστικό χαρακτήρα.

7. ΠΡΟΣ ΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Οι ιδέες που έξετάσαμε ως εδώ, όσο και αν προδίδουν μερικά σποραδικά σκιρτήματα έπιστημονικού ενδιαφέροντος, ήταν ώστόσο στενά συνυφασμένες με τόν κόσμο τών θεών και τών μύθων και έβλεπαν τή μορφή και την εξέλιξη τού σύμπαντος κυρίως με μυθολογικούς όρους. 'Η μετάβαση σε έναν τρόπο σκέψης που πλησιάζει στη φιλοσοφία όφείλεται, σε σημαντικό βαθμό, στην ύπερβαση αυτής τής κοσμοαντίληψης και στην υιοθέτηση μιās άλλης, πιο άμεσης, λιγότερο συμβολικής και λιγότερο άνθρωπομορφικής. Για τούς σύγχρονους μελετητές άποτελεῖ προσφιλή άπασχόληση να προσδιορίζουν τά όρόσημα και τις καμπές αυτής τής εξέλιξης, αλλά τò ζήτημα είναι λιγότερο άπλο από όσο ύποθέτουν πολλοί.

Μία από τις άπλούστερες έκτιμήσεις είναι ότι αυτό που χρειαζόταν, κατά κύριο λόγο, ήταν ή έγκατάλειψη τής προσωποποίησης, έτσι ώστε ή άλλη επίδραση ανάμεσα στον ούρανό και τή γή (για παράδειγμα) να μην έχει ανάγκη, για να έκφραστεί, την εικόνα μιās σεξουαλικής σχέσης ανάμεσα στον Ούρανό